

SÖTÉR ISTVÁN
EÖTVÖS JÓZSEF

Eötvös életének és művének bonyolult, szerteágazó kérdéseit lehetetlen egyetlen előadás során még csak vázlatosan is feltárnom. E sokoldalú tevékenység értékeléséhez, mérlegeléséhez az irodalomtörténész munkáján kívül, a politikai történet és a jogtudomány szakemberének munkájára is szükség lenne. Eötvöst, aki eszméinek nem csak írói, de politikusi és jogászai eszközökkel is érvényt akart szerezni: a sokoldalú tevékenység egész szövevényének vizsgálásából érthetjük csak meg. Vers, dráma, regény egyrészt, — másrészt pedig jogalkotói, törvényhozói munka, publicisztikai működés, pártélet, közéleti tevékenység a megyegyűléseken, az országgyűlésen, valamint a miniszeri íróasztal mellett: íme, Eötvös munkaterületei. Tervekkel, feladatokkal, felelőségekkel, munkákkal teliszűfolt élet az Eötvösé. De az eszmék és a tettek harmóniáját ez az élet mégiscsak 1848 előtt mutatja, amikor a feudális viszonyok elleni harcában, az ország gyökeres átalakításának bajnokaként áll előtűnk Eötvös. Lázás tevékenysége, 1849 után, a talaját vesztett, a válságban vergődő ember túlfeszített, kétségbeesett erőlködésére árulkodik.

Eötvös életében a fordulópontot: 1848 szeptembere jelentette. A magyar forradalom balra fejlődése rántotta ki a talajt lába alól, s a Falu Jegyzője írójának meghátrálása épp azon események elől, melyek az ő eszméinek győzelmét is biztosították volna: sokak számára érthetetlen. Eötvös életében középponti helyet foglal el: forradalomhoz való viszonyának kérdése. A Karthausiban éppúgy, mint a Dózsa-regényben, az Uralkodó Eszmékben éppúgy, mint a Gondolatokban: a forradalom jogossága, mértéke, eredményessége nyugtalanítja Eötvöst. Ő, a reformer, aki az ország polgári átalakulását jogi, törvényhozási intézkedések útján képzelte el: a forradalmi út nagy kérdéseitől sohasem tudott megszabadulni.

Ha Eötvös életének és művének kulcsához egy előadás keretein belül akarunk közelférközni, hálás útnak ígérkezik a »Magyarország 1514-ben« elemzése, — részint, mivel a regény időben is közel van Eötvös 48. szeptemberi, katasztrófális fordulatahoz, — részint, mivel ugyanakkor e mű őt írói tudása teljében is mutatja. Ez a regény magábafoglalja az 1848 előtti Eötvös minden harcát és törekvését, minden útkeresését és válságát, mégpedig az útját egye-

lőre meglelt ember hívő, bizakodó módján. Ez a regény egy igen magas szintet jelöl, ameddig a liberális, felvilágosult eszmeiségű gondolkodók közül csak kevesen juthattak el. Igen, ez a regény még több is annál a felvilágosult, liberális programnál, amit Eötvös a Pesti Hírlapban, s az utolsó rendi országgyűlésig vívott politikai harcaiban hirdetett. És mégis, ez a regény már csíráiban tartalmazza 1848 szeptemberének Eötvösét, valamint a 49. utáni Eötvöst, az Uralkodó Eszmék, a Garantien, a Gleichberechtigung, a Nővérek Eötvösét, — és azt a válságot, melyből ő élete végéig nem tudott kilábolni. A Magyarország 1514-ben tehát távlatot tár visszafelé, — a reformkor Eötvösének működésére, és távlatot előre is: az összbírodalmi gondolatért egyideig rajongó, majd a kiegyezésen munkálkodó, s a 67-es Magyarországból végül is oly keserűen kiábránduló Eötvösre.

A Magyarország 1514-ben eszmeisége a gyökeres, polgári átalakulás, a felvilágosult, liberális törekvések programjában gyökeredzik, — de *ugyanakkor kritikai realista ábrázolásmódja, a realista történelmi regényírás következetes, tiszta érvényesülése következtében: túl is mutat a liberális, centralista programmon.* Mészáros Lőrinc alakjának megformálásában Eötvös a forradalmár egyéniségének olyan megértéséig és szeretetéig jut el, ameddig az ő liberális, centralista elváratai: soha. Eötvös érzelmileg azonosul Mészáros Lőrinc egyéniségével.

Eötvös az írói alkotás hevében eljut a forradalmár Lőrinc indulatainak megértéséig, — szeretetéig. Ugyanúgy szereti Lőrincet, mint Tengelit vagy Violát. És az alkotó művész szeretete ad is Lőrinc alakjának meleg emberiesseget, hősi fényt, vonzerőt. A forradalmár ábrázolásában Eötvöst az ő kritikai realizmusa túllendíti a nemesi lelkifurdalás sugallta felvilágosult, liberális program határain. *De ugyanakkor: magának a forradalomnak végső értékelésében, — eredményességének, célravezető voltának mérlegelésében már azokat a kételyeit, fenntartásait fedezhetjük föl, melyek az Uralkodó Eszméket jellemzik.*

Ennek az előadásnak két főkérdése van. Az egyik: hogyan alakul ki Eötvösben az a haladó, felvilágosult, liberális program, melyet ő a Dózsa-regénnyel is szolgálni kíván?

A másik: hogyan jut érvényre Eötvös kritikai realista művészete, a szerkezetben, s méginkább az alakok rajzában. — az a művészet, mely Mészáros Lőrinc megformálása kapcsán a felvilágosult, liberális, — röviden: centralista — programmon is túlmutat, — ugyanakkor, amidőn politikai tevékenységében maga Eötvös sohasem képes elfogadni a »szociális« forradalmat?

2

A Magyarország 1514-ben fölveti mindazokat a kérdéseket, melyek íróját 48 küszöbén leginkább foglalkoztatták. Fölveti a népjogok, a megszerzé-

sükhöz vezető forradalmi út, a hűbériség, a szabadság és egyenlőség, a közművelődés, a városi polgárság, — valamint az értelmiség kérdéseit. A Falu Jegyzője is hasonlóan égető kérdésekre kívánt felelni. A Magyarország 1514-ben kétségtelenül, még művészbibben, a jellemábrázolás és a kompozíció még érettebb művészetével fogalmazza meg a feleleteket. A népjogok kérdésére felel a regény egész korképe, s az alakok sorában Mészáros, Dózsa, Orbán éppúgy, mint Telegdi, — a forradalmi út problémája Mészáros és Dózsa alakjában testesül meg, — a hűbériségé Ulászlóban, Bakácsban, Zápolyában, Ártándi Pálban, — a szabadság és az egyenlőség eszméje a forradalom vezetőin kívül Orbán és Szaleresi Klári sorsában, — a közművelődés feladataira utalnak Mészáros Lőrinc végszavai, — a városi polgárság helyzetére Szaleresi Ambrus alakja, — az értelmiségére pedig ugyancsak Mészáros Lőrinc, és Orbán. Eötvös a 49-as forradalom küszöbén, a kor nagy kérdéseit jellemek, drámai helyzetek, konfliktusok, szenvedélyek nyelvén fejezte ki.

Eötvös kapcsolatát a felvilágosodással és a belőle kinövő liberális eszmékkel: életviszonyai és baráti köre egyaránt elősegítették. Eötvös nagybirtokos származásánál, fiatalkori környezetének agrárkapitalista jellegénél fontosabb körülmény, hogy 1841, vagyis apjának anyagi bukása után, a nemesi értelmiségiek életét éli, akárcsak a centralista csoport többi tagja: Szalay, Csengery, Trefort, Kemény. A felvilágosodás eszméiért való rajongásában nevelőjének, a Martinovics-összeesküvésben részes Pruzsinszky Józsefnek — Tengelyi Jónás egyik feltehető modelljének — hatásán kívül fontosabb a barátság, mely ahhoz a Szalay Lászlóhoz fűzi, akinek pályája az Eötvösének megértéséhez is tanulságokkal szolgál. Eötvösnél is, Szalaynál is a felvilágosodás eszméinek szerepe egybekapcsolódik kettejük pályakezdésének romantikájával, — romantikával, mely a Karthausi lapjain még egyeduralkodó. Eötvös és Szalay pályakezdésének romantikája ugyancsak különbözik a fiatal Vörösmartyétól, mely a Zalán futásában a nemesi múlt pátoszáat is idézi, — és a Jókaiétól, mely 1848 előtt még a kuriózum, az exotikum, a meghökkentő és a rendkívüli keresésében áll, — a forradalom után pedig néha ábrándokat is melengetőn sóvárog egy eszményi világ eszményi hősei után, s ezeket az ábrándokat az önkényuralom idején elsősorban a nemzeti ellenállás serkentésére, ébrentartására használja.

Eötvösök romantikájából *hiányzanak* az ábrándok, — mert ennek a romantikának épp az *ábrándtalanság*, az *illúzióvesztés* a lényege. Eötvös és Szalay romantikája legközelebb a Kölcsényéhez áll, aki készséggel vállalkozik Eötvös barátja, a korán elhalt Palocsay Tivadar egyik világfájdalmas, németnyelvű költeményének lefordítására. Eötvös, Szalay és Palocsay verseit ugyanaz a világfájdalmas romantika hatja át, ami a Karthausit. A világfájdalom: e fiatal nemzedék középponti, romantikus élménye. És ez az élmény két konfliktus mély átéléséből fakad, — átélésből, mely Eötvösnél is, Szalaynál is fájdalmas válságot fakaszt. Az egyik konfliktus: az ő haladó, felvilágosult

eszményeik egyelőre még tehetetlen összeütközése az elmaradott, feudális hazai viszonyokkal. A másik : ez eszmények összeütközése a nyugati, kapitalista államok társadalmi valóságával. Ez a kettős konfliktus váltja ki bennük a csalódás, a meghasonlás, a világfájdalom érzéseit. Világfájdalmuk a szerelem, a barátság, a társasági élet stb. területeit egyaránt hatalmába keríti. Ez a világfájdalom szólal meg ifjúkori műveikben a romantika hangján, a romantikus sorsok, életérzések, helyzetek, fordulatok és jellemek formáiban.

Ebben, a konfliktusokból fakadó, világfájdalmas romantikában — gondoljunk a Karthausira — mégsincs nyoma a valóságtól elfordulásnak, az álmokba temetkezésnek, az irrealitásba húzó nosztalgiának. Eötvösök romantikájához hozzátartozik az emberiség — és a haza haladásába vetett lelkes hit is. Ez nem az életundor, a csüggedés, a menekülés romantikája. Nem Novalis e romantika példaképe, — hanem Victor Hugo. Sajátossága e romantikának : átmeneti volta is. Mindketten »kinőnek« a romantikából, s későbbi korszakaik híjával vannak a romantikus elemeknek. Mindkettejük romantikus korszakát a politikai és jogi cselekvés korszaka váltja fel, — mégpedig nem visszahatásként, hanem a romantika egyenes folyományaként. A romantika és a jogtudomány önük nem ellentétes mozzanatok, hanem : a kérdés és a felelet viszonyában kapcsolódnak egymáshoz.

Eötvös és Szalay akkor lépnek ki romantikus korszakukból, amikor a cselekvés lehetőségét, s a legsürgősebb feladatokat megtalálják. Világfájdalmuk — a cselekvés lehetetlenségének szülötte. Ez a világfájdalom akkor szűnik meg, amikor a reformkor nagy feladatait vállalják. Ekkor lépnek át a romantikus világfájdalomból — a politikai-jogi tevékenység területére, illetve: a kritikai realizmusba. Eötvösnél a romantika : a polgári átalakulásért vívott politikai harc, és a feudális viszonyokat támadó kritikai realista művészet szerves előzménye. Tehát : a Magyarország 1514-bené is.

Eötvös és Szalay cselekvő, politikai-jogi tevékenységben oly gazdag, új korszaka a centralista csoport létrejöttével bontakozik ki. Ennek első állomásai : a Themis, és a Budapesti Szemle voltak, majd a büntetőtörvénykönyv reformja, Szalay beszéde az 1843/44-es országgyűlésen, s végül a Pesti Hírlap szerkesztésének átvétele. A Magyarország 1514-ben épűgy összefűgg a centralista programmal, mint a Falu Jegyzője is. Ezt az összefűggést most nem az olyan kézenfekvő vonatkozásokban kell szeműgyre vennűnk, aminűk a jobbűgyfelszabadítás vagy az érdekegyesítés eszműje, — hanem abból a látszűlag távoli szempontból, hogy *műlyennek* képzeltek el a centralisták a Magyarorsűgűgon megvalósítandű kapitalizmust, — és *hűgyan* akarták azt megvalósítani? Csak ennek a két kérdésnek vázlatos áttekintűse után érthetűjük meg a Magyarország 1514-ben két szembeszűkűkű vonását, — vagyis : azt, hogy Műszáros Lűrincet ěpp értelmisűgi volta kapcsolja szűrosan a nép űgyű-hez s állítja a paraszthűborű ělűre, — valamint: azt, hogy a regűny, habűr igazat ad Dűzsa népűnek, a forradalmat műgis cűlra nem vezetűk eszűkűznek

tekinti. Emlékezzünk Lőrinc beszélgetésére Orbánnal, amikor életét elmeséli neki, utal tudósi munkájára, kiábrándulására a céltalan tudományból, s hivatására, melyet végül a »népnek szentelt« munkásságban talál meg. És emlékezzünk a regény végén a Szaleresiékkel való beszélgetésben, ugyancsak Lőrinc szavaira, melyekkel bevallja, hogy addigi útja »nem vala az, mely célhoz vezethet. Az igazság diadalát nem vad erőszak fogja kivívni«.

A néppel azonosuló értelmiségi, az eszméinek harcosan érvényt szerezni kívánó forradalmár, — aki végülis, a »célhoz nem vezető« forradalmi út helyett, a népet körülfogó »lelki sötétség« eloszlatásában ismeri fel hivatását : íme, az érintkezési pont a regény és a centralista program lényege között.

A megye elleni harc az adott politikai helyzetben a centralisták számára a legfontosabb feladatnak látszott, — de ennél sokkalta többet tartalmazott a programjuk. Szalay már említett beszéde, melyet az 1843/44-es országgyűlésen, Korpona követeként mond el, a polgári Magyarország kialakításának lelkes vágyát fejezi ki. Valamennyi osztály »egybeolvasztójának« kívánja Szalay a polgárságot, — de olymódon, hogy ezt a hivatását forradalom nélkül töltsse be. Még hozzá a »koronás fő« iránti teljes lojalitás és az osztrák »birodalmi érdekek« tiszteletbentartása mellett. Tudnunk kell, hogy Szalay éppoly világosan látja a nyugati kapitalizmus vásári sívárságát, mint Eötvös, aki a Karthausiban mondott a júliusi monarchiáról lesújtó véleményt. Szalay is látja, hogy a »Montmorencyak és Richelieu-k aristocratiája helyébe a boltosok aristocratiája léptetett«.

Miben reménykednek tehát a centralisták? Abban, hogy a polgári társadalmat Magyarországon valamely »megjavított« formában lehet létrehozni. Abban, hogy a »rőf és mérőserpenyő« uralma helyett nálunk az értelmiség, — és az ipari polgárság uralmát lehet megteremteni. A Szegénység Irlandban lapjain Eötvös még iparelles álláspontot hangoztat, de ezt a Pesti Hírlapban már homlokegyenest megváltoztatja. A Karthausi romantikája abból a konfliktusból született meg, mely Eötvös — illetve : Gusztáv — felvilágosult eszmeisége és a júliusi monarchia kiábrándító valósága közt jött létre. Érdemes-e a régi világ ellen küzdenünk, — hogy *ilyet* léptessünk a helyébe? — körülbelül így fogalmazhatnók meg a Karthausi mélyén lappangó, szorongó kérdést. De a Karthausi nemcsak a világfájdalom regénye, s nemcsak az útkeresése, — hanem : az út-találása is. Úté, melyet már Gusztáv nem tud végigjárni, s melyen Mózesként, Józsuát indítaná el. De ezen az úton, melyet a Karthausi reménykedő végfejezetei oly látnoki ujjongással köszöntenek : Eötvös, a reformkor Eötvöse, végig is halad. Egészen a Magyarország 1514-ben szintjéig. A Karthausi tanulságai : hazafelé, a fiatal reform-nemzedék, az Eötvös és a Szalay nemzedéke felé szólnak. Abból a válságból, melyet a júliusi társadalom látványa váltott ki Eötvösből, nagy reménykedés, bizakodás bontakozott elő : *idehaza* a jövő nem a Dufey-ké lesz, hanem a Tengelyi Jónásoké, akik a vármegyebörtönt és a szolgabírák az alispánok jogtipró zsarnok-

ságát éppúgy viselik, mint Viola. Eötvös a »pénzoligarchák« helyett a kiművelt fejű, nemes szívű emberek, a nemesi és a népből jött értelmiségiek kezében szeretné látni az új, a polgári társadalom vezetését. A reformnak, valamint Eötvös választójogi elképzeléseinek elemzése győzhetne csak meg bennünket arról, mily rendkívüli körülménnyel igyekszik ő a polgárosult országban az értelmiség helyét biztosítani. »Helyet, helyet az értelmiségieknek!« — kiáltja Szalay is. Eötvös pedig kifejti, hogy a honoráciorok a nép érdekeinek igazi képviselői, szóvivői, hisz műveltségük, tudásuk segítségével ők a népből emelkedtek ki. Óvja is őket, nehogy fölfelé emelkedtükben a nemességhez idomuljanak.

Eötvös és a centralisták programjának tehát lényege volt az az illúzió, hogy ki lehet küszöbölni a nyugati kapitalizmus általuk is oly szenvedélyesen kárhoztatott negatívumait. Ezt ők a néppel együttérző értelmiségtől várták. E hitük, ez illúziójuk nélkül lehetetlen lett volna a polgári világért harcolniok, — melyet ők éppen nem a »róf és mérőserpenyő« jegyében kívántak. Eötvösök úgy képzeltek, hogy a polgárság képes valamennyi osztályt magában felolvasztani. Ez az illúziójuk párosult azzal a másik illúzióval, hogy a polgári társadalomban a népből jött és a nemesi értelmiség vezetőszeréhez juthat a »boltosok aristocratiájával« szemben.

Eötvös e hite, ez illúziója ölt testet a Kölcselyről mintázott Völgyesy alakjában, ez Tengelyi Jónásban, sőt még a főispáni titkárbán is, aki Tengelyi és az excellenciás úr beszélgetése közben, az ellenség táborába »befogott bajnokként«, vagyis : honoráciorként, — a falu jegyzőjével rokonszenvezik. És ugyanez okok értetik meg velünk, miért rajzolta meg Orbán deákban Eötvös annak a honoráciornak tragikus sorsát, akit a szerelem és a hála a néppel ellenséges táborban tart. Végül : ugyanezek az okok értetik meg, miért nő a regényben az értelmiségi Lőrinc a nem-értelmiségi Dózsa fölébe, a nép forradalmár vezetőjévé, s miért Lőrinc az, aki rátalál a nép jövőjének igaz útjára, — helyesebben : arra az útra, melyet Eötvös igaznak vél.

Ez vezet el bennünket a második kérdéshez is : hogyan kívánta megvalósítani a centralista program az új társadalmat? A jövő *miféle* útját vélte helyesnek Eötvös?

Természetesen, nem a forradalmat. De tévednénk, ha azt hinnők, hogy Eötvös 1848 előtt eleve írtózott mindenfajta forradalomtól. Nemrégiben előbukkant, kéziratot naplójának tanúsága szerint az ifjú Eötvös látta : »Franciaország a legnagyobb példa, — annyi vérengzés után mennyit haladott«. A Karthausi avignoni jelenete bizonyos forradalmi rokonszenvet lehel. És Eötvös később is vallotta, hogy az átalakulás nem mehet végbe valamekkora rendbontás nélkül. Eötvös és a centralisták azonban egyértelműen féltek az új. n. »szociális« forradalomtól. Vagyis az olyantól, amelyet a Magyarország 1514-ben is bemutat. Azt jelenti-e ez, hogy Eötvösök nem akarták észrevenni

a szociális problémákat, — s köztük azokat, melyek a kapitalizmussal elkerülhetetlenül együttjárnak?

Eötvös már romantikus korszakában, *filantróp módon* közeledni próbált a szociális problémákhoz. Gondoljunk a Megfagyott gyermekekre, — és melléje odaállíthatom az említett naplófüzet egyik befejezetlen versét is, mely egy bányászról szól, ugyanolyan könnyes és meghatott modorban, mint az előbbi. De a kép, amit a Falu Jegyzője és a Magyarország 1514-ben nyújtanak a nyomorról: az ilyen filantróp-szентimentális mozzanattól már mentes.

A centralisták a kapitalizmussal nem akarták átvenni a »boltosok aristocratiáját«, — de a »szociális forradalommal« viselős munkásnyomort sem. Ahogyan az előbbi az értelmiség segítségével kívánták volna kiküszöbölni, — úgy az utóbinak »megelőzésére« különböző intézményekhez kívántak folyamodni, melyeknek tervét többnyire az utópista szocialisták műveiből merítették. A Magyarország 1514-ben is a »szociális« forradalom »megelőzésére« törekszik. Mégpedig a közművelődés terjesztése által. Ugyanakkor a regény becsületesen szembenéz a szociális problémákkal, a jobbgáyság helyzetével stb. Eötvös a pauperizmussal már a Szegénység Irlandban lapjain és korábban a Karthausiban is szembenézett. Ez utóbbiban a proletár-kérdést Armand-nak nem épp hitelesen s nem is szerencsésen megalkotott, de mégis fontos alakja testesíti meg. Nem lehet közömbösen elhaladnunk a tény mellett, hogy Magyarországon, a harmincas évek végén, amikor még a jobbgáykérdés rendezésére sem került sor, egy fiatal író már a proletárság ügyén gondolkodik. Ebben a körülményben az utópista szocialista eszmék félreérthetetlen hatására kell ismernünk. Ezeknek az eszméknek érvényesülése kimutatható Eötvös és Szalay romantikus korszakában, — de a Pesti Hírlap centralista körének egész működésében is. Szalay egyik levele, melyet 1838 január 5-én Kölcseyhez intéz, de nem neki, hanem Szemerének mer csak elküldeni, *ugyanannak* a mély, vilégnézeti válságnak tanúsága, mely a Karthausit is létrehozta. E levélben Szalay kijelenti: *»Meggyőződtem, hogy míg a társaság alapintitutumait, a családot, a házasságot, a vagyomot sat. nem szabályozzuk, a szorosan politikai reformra pazarlott erő, minden törekvés mellett is, jótékony következmény nélkül marad mindörökké».* Később Szalay már nem hallat ilyen elveket, de párizsi útján legfontosabb kapcsolatainak egyike Lermínier-vel szövődik, az ex-saint-simonista jogásszal, aki Lajos Fülöp kormányának szolgálatába szegődik. Most csak röviden akarok utalni arra, hogy a többi centralistánál is megtaláljuk az érdeklődést az utópista szocialista tanok mérsékeltebb, egyezkedőbb árnyalatai iránt, — különösen, amikor az iparosítás mellett, vagy a pauperizmus felszámolása érdekében használhatják fel ezeket az elméleteket. Trefort például Michel Chevalier-vel foglalkozik, a Pesti Hírlap 1843/44-es számaiban, — azzal a Chevalier-vel, aki III. Napóleon idején a szabadkereskedelem egyik szószólója lesz, s már korábban is Thiers bizalmát élvezi. Ugyancsak Trefort a kispolgári szocialista Pecqueur *Économie sociale*-át ismer-

teti a Budapesti Szemle 1840-es kötetében, Louis Blanc *Histoire de dix ans*-jával pedig a Pesti Hirlap 1845-ös évfolyamában foglalkozik. Az utópista szocialista eszméknek ilyen taglalásai komolyabbak, alaposabbak a Lukács Móricz kissé csevegésszerű 1842-es, akadémiai előadásánál, mely egyébként is a Lorenz Stein könyvének kivonata.

A Karthausi megírása idején Eötvöst az utópista szocialista eszmékből a kapitalizmus és általában a burzsoázia bírálata ragadhatta meg, — és a proletárság nyomorának megmutatása, aminek eltüntetésére Saint-Simon és Fourier az ipar fejlesztésében látnak orvosságot.

A centralisták a kapitalizmus megvalósításával járó »veszélyek« ellen, vagyis: a munkásság nyomora és az abból származó katasztrófák ellen: *bevallottan* is a szocialista gondolkodók elveiből merítenek orvosságot. Az »associatio«, az egyesülés, — vagyis: a szövetkezeti gondolat az, amiben ők a munkásnyomorból származó »katasztrófák« elkerülésének módját felismerni vélik. Azzal a »hátsó gondolattal« küzdenek az iparosításért, hogy különféle munkásrésztvénytársaságok s termelési munkás-szövetkezetek révén a proletárnyomornak eleve útját szegik.

A feudalizmus ellen reformokkal küzdő centralisták tehát még a *honi kapitalizmus* reformista megoldására is törekednek. *Tájékozás az egyesületi jog mezején* (1847) című írásában Szalay kijelenti: »Igenis, nekünk vérmesebb reményeink vannak, mint másoknak, általában, az emberiség s közelebbről hazánk jövődjére iránt, mert az egyesületi eszme tökéletesítése iránt nagyobb reményünk van, mint másoknak«. És Szalay nyíltan kimondja, hogy ezt a meggyőződését a szocialisták tanításából merítette: »mi hisszük a szocialisták által erősebben mint valaha proclamált tant, hogy az associatio az emberi társaság kiindulási pontja s jövődjére egyszersmind«. Természetesen, a centralisták ilyen »megelőző« törekvéseit egészen másként kell megítélnünk akkor: a kapitalizmusért folytatott harc idején, — mint a hasonló reformista törekvéseket később, a már megvalósult kapitalizmusban. Amikor az egyesületi eszméről szóló írásában Lukács Móricz a nagytőke »felfaló hatalma« ellenében a »parányi erők szövetkezésétől« vár védelmet a nép számára, s amikor úgy véli, hogy ezek az erők »gyarapulva képesekké lennének a nagy tőkékkel versenyezhetni, az ipar gyümölcseinek, az élet javainak arányosb felosztását eszközölni, s eképen a nyomort enyhítve« a gazdagok »minden hatáságának« határt szabni: bevallottan is a »polgári társaság alapjainak« konzerválására törekszik. A centralisták tehát a politikai reform-eszméken kívül — a szociális reform-eszmék hívei is, — annak a műnek érdekében, melyért küzdenek, de amely szemükben nem lenne megvalósításra érdemes, a polgári jövő valamiféle »biztosítása« nélkül. Döntően fontos a körülmény, hogy a centralisták 48 előtt az új világot nem egyetlen osztály, de az egész nép számára kívánnák jónak és emberinek berendezni. Az ő kapitalizmusuk némiképp — utópikus kapitalizmus. Hisz még Trefort is »birtokosokká lett« proletárokról álmodozik, s az 1840-es év olvasói

elé »kis várossá vált« falvak képét festi, »nagy közös házakkal, központi fűtéssel, közvilágítással s külön közhasznú intézetekkel« . . . Trefort előtt símának, — paradicsominak tetszik máris az út, melyen hazája még el sem indult : »a nagy vállalatok — melyekből haszon most leginkább néhány nagy capitalistára háramlik — közhasznúak leendenek, vagy a kormány által, vagy biztosainak felügyelete alatt fognak véghezvitetni, s az agiotage-nak, a nagy capitalisták s csalók zsarnokságának gát fog vettetni«. És Trefort előtt kitarul a kapitalista Európa ragyogónak ígérkező körképe : Németországban már ássák a Duna—Rajna-csatornát, — Angliában az új nemzedéket az olasz s görög földről hozott műkincseknél jobban érdekli a gőzmozdony, — Franciaországban utak és pamutgyárak épülnek, s az újságok a vasúthálózat »nagyszerű tervét« vitatják, — Oroszországban szaporodnak a csatornák, a tatár sivatok pedig virágzó gazdaságokká alakíttatnak át.

A kapitalizmust igenlő centralisták tehát hisznek abban, hogy az új polgári világot a »pénzoligarchia« vezető szerepe, és a »szociális« forradalom »réme« nélkül lehet Magyarországon meghonosítani. Ez a felfogásuk kifejezést nyer a Magyarország 1514-ben lapjain, amikor is Eötvös a Falu Jegyzője után újból előtérbe állítja az értelmiség vezető szerepének, s a néppel azonosulásának szükségét. És kifejezést nyer akkor is, amikor Eötvös a forradalmat mint lenyűgöző, jogos kétségbeesésből és hatalmas szenvedélyekből születő, hősi, — de : célra nem vezető vállalkozásnak mutatja be. Azok az érvek, melyeket Orbán deák és Dózsa öccse szegeznek Lőrinc ellen : kissé a centralista csoport érvei is.

A centralisták a proletár-nyomort az utópista szocialisták műveiből vett intézmények útján akarják kiküszöbölni, Eötvös pedig, a Magyarország 1514-ben utolsó fejezeteiben, épp Lőrincel mondatja ki a maga elvét, mely szerint a forradalom kilátástalan, amíg a nép tudatlanságban, műveletlenségben él. »Az anyagi szabadság, melyért a nép fegyverhez fogott, mindaddig el nem érhetik, míg szellemi szabadsága ki nem vivatott, s talán évszázadok múlnak, mielőtt ez megtörténik«. Lőrinc e szavaitól — Eötvös közoktatási törvényjavaslatáig : egyenes az út. *És Eötvös, szubjektív jószándékkal, egy, a Dózsa-háborúhoz hasonló forradalmat akar velük is megelőzni.*

3

Mindezek után azonban még nyitva marad a kérdés : ennyi-e csupán a Magyarország 1514-ben? E műnek lényeges eleme-e a forradalom elleni érvelés?

Nem. Eötvös az írói alkotás közben, részint a maga haladó meggyőződésének, részint kritikai realista művészetének hevületében, s főként a Mészáros Lőrinc alakjának megformálása révén, sokhelyütt mélyen együttérez a forradalommal, s átéli, művében is érzékelteti annak nagyságát.

Ebből azonban következik, hogy a regényen bizonyos *kettősség* vonul végig. Megtaláljuk benne Eötvösnek »*polgári rokonszenvvel*« vegyes kételyeit, — s megtaláljuk benne a forradalmár alakjával való írói azonosulást is. Ez a kettősség érződik Lőrinc alakján, aki a regény végén mintegy szembefordul tulajdon, forradalmi művével. Ez a kettősség abból származik, hogy — Révai József szavával — »szolidaritást« Dózsa forradalmával Eötvös nem tud vállalni.

A Magyarország 1514-ben nemcsak a centralista eszmék néhány lényeges elemét foglalja össze, de mindazokat az írói erőnyeket is, melyek a Karthausit, vagy a Falu Jegyzőjét jellemezték. Az a komponáló tehetség, melynek előző regényeiben oly kitűnő példáit adta Eötvös: itt teljességében kivirágzik. A Magyarország 1514-ben, kétségtelenül Eötvös legszilárdabban megszerkesztett, legművészibben fölépített műve. Világfájdalmas elmélkedések helyébe, melyekben a Karthausi bővelkedett, — és a polémikus, politikailag értekező részesek helyébe, melyek a Falu Jegyzőjének cselekményét meg-megszakították, itt: sajátosan *elemző* jellegű részesek kerülnek, melyekben Eötvös egyrészt a történelmi eseményeket, másrészt a szereplők jellemét, szenvedélyeit stb. boncolja. A portré-rajzolásnak ugyanazzal a művészetével, mely a Falu Jegyzője típusainak meglevenítésére szolgált, a Dózsa-regényben is találkozunk. Dózsa György, Mészáros Lőrinc, Ulászló, Bakács, Zápolya, a két Ártándi, Telegdi stb. portréinak megalkotásában Eötvös a történelmi hitelességre és a jellem kidomborítására egyaránt törekedett. De ezeket a portrékat a cselekmény során, az egyes helyzetek, a drámai mozzanatok, a hősök szívében végbemenő folyamatok, válságok elemzésével kelti élőkké. Ez az elemzés Eötvösnél a hősök *történelmi szerepének*, és *egyéni drámájának* érzékeltetésére egyaránt irányul. *A Magyarország 1514-ben a következőket végigvitt, lélektani elemzés első példáival szolgál a magyar irodalomban.* Ez az elemző módszer sohasem öncélú, — hanem a regényhősök társadalmi és egyéni valóságának minél megkapóbb érzékeltetését szolgálja. Majd csak a Nővérekben szakad el Eötvös analitikai munkája a *társadalmi* valóság talajáról, s válik az egyhangú pszihologizálás eszközévé. Mert a Nővérekben már nem a társadalmi erők konfliktusait ábrázolja többé, — hanem a magánélet egy szűk és érdektelen területére vonul vissza.

4

Sajátossága a Dózsa-regénynek, hogy Eötvös nem egy középponti hős köré csoportosítja a cselekményt, hanem számos szereplőt fűz össze a köz- és magánélet szálaival, — s ily módon a közélet és a magánélet viszonyainak bonyolult sorozatából alakul ki a cselekmény. A középponti hősnek ez a hiánya — mely a Magyarország 1514-ben-t a Karthausitól és a Falu Jegyzőjétől megkülönbözteti — elsősorban az író már ismertetett eszmeiségében nyerheti magyarázatát.

Eötvösnek ugyanis, ha művében hiánytalanul a forradalom oldalára áll, Mészáros Lőrincet kell a regény középpontjába állítania. Ha pedig hiánytalanul elutasítja a forradalmat, — középponti hősnek leginkább Bakács alakja, a másik, történelmileg legjelentősebb egyéniségé, kívánczik. De éppen abból, hogy Eötvös elismerte ugyan a parasztháború jogosságát, — ám hatékonyságáról s eredményeiről merőben kételkedően gondolkodott, — következik az is, hogy sem a jobbagság, sem az uralkodó osztály képviselőjét nem tehetette meg regénye egyedüli középponti hősének. Valahányszor egy-egy kiélezett helyzetben, Dózsaék oldalán vagy ellentükben kellene állást foglalnia, — valahányszor az ábrázolás során olyan rokonszenves, jellemes hősei kerülnek szembe egymással, akik a parasztháborúról ellentétesen gondolkodnak: Eötvös kitér a válaszdálás elől, s valamilyen »pártatlan« megoldáshoz folyamodik.

De középponti hőst Eötvös azért sem keresett, mivel nem találhatott olyat, akin keresztül 1514 egész társadalmát bemutathatta volna, akin keresztül éppúgy betekinthesett volna a királyi udvarba, mint Dózsa sátrába. A regény két *legjelentősebb* alakja: Lőrinc és Bakács, nem nyer egyforma fontosságot a cselekményben. Bakács személyisége a regény gerincét képező drámától távolmarad, sőt, az első fejezetek után mindinkább háttérbe szorul. Pedig Bakács sorsa ugyancsak bővelkedik drámai lehetőségekben: nagyravágása, szerepe a központi királyi hatalom oldalán, majd meghasonlása, összeomlása, mindez hálás és hatásos drámai lehetőségekkel szolgál. Az, hogy Eötvös ábrázolásában Lőrinc alakja mindinkább fölébenő a Bakácsénak, sőt, a regény többi szereplőjének is, — annak bizonyítéka, hogy Eötvös legmélyebb írói rokonszenve mégis inkább a forradalom felé irányul.

A szerkesztés legnagyobb feladata: a regény *közéleti és magánéleti* elemeinek egybekovácsolása volt. Eötvös éppúgy meg akarta mutatni 1514 politikai harcait, pártviszonyait, — mint az egyes emberek sorsát. A cselekményben az országos jelentőségű eseményeknek, az államférfiak tanácskozásainak, viaskodásainak, a jobbagy-vezérek viszonyainak stb. épp oly fontos helyük van, mint a különféle szerelmi bonyodalmaknak, tragédiáknak és kalandoknak. A regény közéleti anyagának, a történelmi-politikai eseményeknek feldolgozásában azonban Eötvöst az a veszély is fenyegette, hogy párbeszédre bontott, történelmi értekezéssé válnak egyes fejezetek. És ezt a veszélyt nem is sikerült mindig elkerülnie. A regényben meglehetősen elválik egymástól a közélet főszereplőinek — vagyis egyrészt az uralkodó osztály, másrészt a jobbagság vezetőinek — és a közéletben csak mellékes szerepet játszó, de a cselekményben mégis jelentős szereppel bíró alakoknak sorsa.

De a Magyarország 1514-ben mégsem szakad szét egy »közéleti« — és egy »magánéleti« regényre. Mégpedig azért nem, *mivel Eötvös a két szerelmes-pár konfliktusait a kor nagy, történelmi konfliktusaival hozza összhangba, — és sorsukon keresztül a történelmet, az egész 1514-es magyar társadalmat mozgató-vezető erőket juttatja szóhoz.*

A bonyodalmat mindig is mesterien szövő Eötvös különösen átgondolt fogással teremt egységet a regény történelmi eseményei és magán-sorsai között, — mégpedig úgy, hogy Szaleresi Klárinak, az Ártándi Pált szenvedélyesen szerető polgárleánynak sajátos szerepet biztosít a történelmi események kialakulásában. Az Ártándi Pál hűtlenségéről értesült Szaleresi Klári beszéli rá a kereszteseket Telegdi nyári lakásának megtámadására, ami bizonyos mértékben *történelmi arányú* eseménnyé válik, mivel a nyárilak felgyújtása után úgyszólván lehetetlenné válik a főnemesség és a Dózsa-tábor kibékülése. Természetesen, Eötvös óvakodik attól, hogy Klárinak valamiféle történelmi kezdeményezés szerepét juttassa, — hiszen a Telegdi-lak ostroma csak egy, a többi nemesi lak ostromának, elpusztításának sorában. És Klári tettében nincs is semmi mesterkélt vagy hihetetlen, — cselekedete arányban van a szenvedélyével, mely szenvedély, most, ebben a történelmi helyzetben kicsap a magánélet keretei közül, s természetszerűen ölt egy történelmi eseményben testet. De ennek az eseménynek következtében Klári sorsa éppúgy, mint Fruzsínáé, a regény nagy történelmi eseményeibe közvetlenül kapcsolódik, — s az országos események és a szerelmi történet közt cselekmény-egység jön létre.

A szerelmi történet teszi lehetővé, hogy a parasztháború útvonalát követhessük s különböző színterein jelen lehessünk. Klári kétségbeesett szerelme űzte ki az országutakra Fruzsínát, — s ugyanez a szerelem szegődik nyomukba is, hogy a dráma színtere a székvárosból a parasztháború csatateretereire kerüljön át. Dózsa táborába éppúgy, mint Zápolyáéba: *a szerelmesek* vezetnek el bennünket. És Klári vak szerelme részes annak a hadihelyzetnek kialakulásában is, mely Dózsaék temesvári vereségét okozza, — a lány viszi ugyanis Bátorihoz Zápolya levelét, — Ártándi Pál kedvéért. A regénynek ebben a részében Eötvös három döntő fontosságú fordulatot kapcsol szorosan és szervesen egybe: megmutat egy főúri intrikát. (Drágfi, Perényi és Báthori megállapodását a magasabb hivatalok osztogatásáról), mely miatt Zápolya kész lenne veszni hagyni a Temesvárba szorult nemesi csapatokat, — megmutatja Ártándi Pál karrierizmusának egész csúfságát, amikor az előbbi intrika kibonyolításához és saját emelkedéséhez Klári szerelmét eszközül használja fel, — és végül: a fentieket a parasztháború sorsának alakulásával is kapcsolatba hozza. Eötvösnek tehát gyakran sikerül a közéleti és magánéleti cselekmény egybekovácsolása. Erről tanúskodik még a regény végén Klári mentőakciója apja érdekében: ez a mozzanat vezet el ugyanis logikusan Dózsa börtönébe és ez mutatja meg drámai módon, a bosszúálló osztály minden cinizmusát, kegyetlenségét.

De Klárinál sem kevésbbé szervesen kapcsolódik a nagy történelmi eseményekbe Orbán alakja. Ő ugyan nem játszik annyira kezdeményező szerepet, mint a polgárlány, — de mélabús egyéniségéhez, csendesesen szenvedő szerelméhez ez nem is illenék. Lőrincsel folytatott beszélgetései és szerelmi vívódásai

azonban élesen domborítják ki osztályhelyzetét, mely a parasztháború következtében válik válságossá. Orbán benső konfliktusait is a parasztháború élezi ki. Az a körülmény, hogy Telegdi házában szolgál Orbán, ugyancsak hozzájárul a cselekmény elemeinek s egész drámaiságának sűrítéséhez. Eötvös tudatos gazdaságossággal dolgozik, s ezért keres is módot arra, hogy Orbánt a *közéleti esemény-sor szomszédságában* helyezze el.

Klárinál is, Orbánnál is szervesebben kapcsolódik a regénynek mind közéleti, mind szerelmi bonyodalmaiba Ártándi Pál, aki a cselekmény legkülönbözőbb síkjait és színtereit köti össze: Telegdi házában és Szaleresiét, a Zápolya-tábort és a parasztokét, — s végülis, mennyegzőjének asztalánál, már *Mohács Magyarországot képviseli*.

Kétségtelen, hogy Eötvösnek a forradalommal szembeni centralista kételyei: Dózsa alakjában öltöttek leginkább testet. Az író alig mulaszt el alkalmat, hogy Dózsa ábrázolásának valamiféle kritikái hangsúlyt ne adjon, s csupán a börtönjelenetben, a tüzes trónhoz vezető út utolsó állomásánál borítja őt a forradalmi nagyság fényébe. Kezdetben amolyan történetírói, »részrehajlatlan« hangot próbál megütni jellemzésénél, — később önzőnek, nagyravágyónak mutatja, vezérré neveztetését szinte a véletlen, s a szeszély művének mondja, s — igaz, hogy a haladó szellemű Brutus forrásművére támaszkodva — még a naív cícomát is szóváteszi, mellyel a temesvári ütközet előtt díszíti magát.

Annál feltűnőbb, hogy amikor Lőrinc alakját formálja meg, mindabban az emberi nagyságban, amit Dózsától megtagadott, őt már bőséggel részesíti. Őt is végigvezeti, — akárcsak a Karthausi Armandját — a nagyravágyásnak, — helyesebben: a jobbagy-nyomorból kitörés vágyának — kínjain. Lőrinc elébb hatalomra tör, majd a tudományra veti magát, s élete értelmét végülis a nép szolgálatában találja meg. Fontos mozzanat, hogy Eötvös az emberszeretet sugalló-motívumát domborítja ki Lőrinc forradalmárrá fejlődésének rajzában. Ilymódon tehát az ő alakját olybá vehetjük, mint — az Eötvös elképzelését az eszményi forradalmárról. És még későbbi korszakában is megtalálhatjuk e típus iránti rokonszenvét, — visszfényeként annak a tűznek, mellyel ő Lőrinc alakját át tudta fűteni. A forradalom szükségének bizonyos mértékű elfogadása, a forradalommal való »polgári rokonszenv« Lőrinc alakjában ölt leginkább testet. S ebből ered a regény érzelmi melege is, mellyel az író a nép harcának ábrázolását telíti. Mindez nem áll ellentétben a forradalom *folyamatainak, kihatásainak* lényegükben pesszimista vagy legalábbis kételkedő ábrázolásával — »*Vak» erőnek mutatni be a forradalmat, — s rámutatni arra, hogy végső fokon hasznos ez az erő; megmutatni a romokat, — de megmutatni egyszerűen, hogy alattuk új termés csírái rejteznek: ebben áll Eötvös liberális attitűdje a forradalommal szemben.* Lőrinc alakja azonban arról az írói továbblendülésről is tanúskodik a centralista szemlélet korlátain, melyről már szóltunk. Eötvös az írói alkotás hevében azonosul a forradalmár alakjával és ellenmondásos

módon, ezért is bízta rá a regény végén, a maga *éppen nem forradalmi* végtanulóságait. A fentebb már említett kettősség elsősorban Lőrinc alakjában jut is ily módon érvényre.

De nem Lőrinc az egyetlen, akinek Eötvös a maga személyes mondani valójából is átadott valamit. Az ellentáborból egyetlen alak emelkedik ki erkölcsileg, — és áll emiatt közel Lőrinchez: Telegdié. Őbenne a jószándékú főurat rajzolja meg Eötvös, aki látja a nép szenvedéseit, s elismeri elkeseredésének jogosságát. De Telegdi alakja arról is tanúskodik, hogy Eötvös számol a sorssal, mely a forradalomban az »egyes embert«, — őt is érheti. Telegdi a keresztes tábor szétosztatását követeli, mert a lázadástól a népet »éppúgy félti, mint az országot«. Telegdi ugyanolyan filantrópiával gondolkodik a népről, mint korábban Eötvös is. És habár a Falu Jegyzője Völgyessyjében megmutatta már, miként kell a filantrópiának harcos, cselekvő emberszeretetté átalakulnia: még a forradalmi erőszak láttán megrendülő Lőrinc alakjába is beléssző belőle valamit. Csak erőszakosan kereshetnők Telegdi alakjában a reformkor valamelyik politikusának »visszavetített« mását. De vajjon nem gondolhatott-e Eötvös a maga helyzetére, mely forradalom esetén egykönnyen válhatott volna a Telegdiéhez hasonlatossá? 1848 szeptemberében azt hihette, a Dózsa-forradalom ismétlődik meg, — s ebben ő a maga számára: Telegdi sorsát várta.

Eötvös fenyegetettnek érzi magát a forradalomtól. És ez az érzés, mely összevegyül a forradalom jogosságának tudatos, következetes elismerésével, — ez adja meg a regény tépelődő, komor, tragikus színezetét. Emiatt marad híján ez a mű a Falu Jegyzője fenntartás nélküli, tiszta, harcos egységének. A Kelet Népe-vitában Eötvös még szembefordult Széchenyi »kegyelmi« politikájával, — itt azonban a forradalomtól igyekszik óvni. A regény végtanulósága is kettős színezetű: egyrészt tragikus zsákutcának mutatja a forradalmat, — másrészt, Lőrinc ajkán újból megszólaltatja a jövőbe vetett látnoki reménynek azokat a szavait, melyek a Karthausi, a Szegénység Írlandban és a Falu Jegyzője végakkordját is képezték. De a remény e hangja mintha veszített volna korábbi tisztaságából: mögötte ott érezzük a szívtépő kétely hangsúlyát is. *A kisemmizett tömegek forradalmát igazán elfogadni, — vagy igazán visszautasítani: egyaránt képtelen Eötvös.* Ugyan nem áll még Széchenyi oldalán, mint 1847 végétől kezdve, — de már sokkal közelebb, mint a Kelet Népe-vita idején.

Ennek a megoldatlan dilemmának, ennek az elsimíthatatlan konfliktusnak tragikumát Orbán deák sorsa fejezi ki. Az ő alakjában Eötvös a Viola-típust fejleszti tovább. Tisztaság, önzetlenség, igaz jellem: ennyit örökölt elődjétől. Jobbágyszármazék, akit Telegdi emelt ki osztályából — s Eötvös azt példázza vele, hogy a népből jött értelmiségi csak a nép szolgálatában találhatja meg élete értelmét. Orbán végülis a jobbágyok soraiban — hová úgy szólván véletlenül került, — de Telegdi családjának védelmében esik el.

A konfliktusnak ez a megoldása nem elegendő, nem oldja fel a két álláspont közti ellentétet, nem ad feleletet a kérdésre, hogy melyiküknek van igaza?

A regénynek egyébként fontos eleme a konfliktus, — a cselekmény a konfliktusok sorozatában halad előre. És konfliktus képezi a mű eszmei alapját is: a szabadság-egyenlőség eszméinek konfliktusa, a hűbéri világ, az elnyomatás erőivel. De ugyanezek az eszmék konfliktusban vannak igenlőjükkel: a néppel is, — mely Eötvös szerint *még nem tud mit kezdeni velük*. És konfliktus van maguk az eszmék, és megvalósításuk módja: *a forradalom* között. Élete második szakában, az Uralkodó Eszmék lapjain, Eötvös ezt az eszmei konfliktust majd úgy próbálja feloldani, — hogy az egyenlőség-eszmét feláldozza a szabadság-eszméért, helyesebben: a szabadverseny elvéért, Ennyiben tehát a Magyarország 1514-ben eszmeisége előkészíti az Uralkodó Eszmék problematikáját, melynek a szocialista gondolkodók elsőbbséget juttatnak.

A regény alakjai közül a minél magasabbrendűeknél: minél bonyolultabb, — és kiélezettebb konfliktusokat láthatunk, míg az alacsonyabbrendű jellemek vagy konfliktus nélkül vagy csak kevésbé kiélezett konfliktusokkal állnak előttünk. Ártándi Pál jellemének silánysága például abból derül ki, hogy habár csupa konfliktusos helyzeten vezet át útja, — egyáltalán nem éli át őket, önző szívét meg sem érintik az ellentétek, melyek például az Orbánét halálra sebeznek. A magasabbrendű jellemek viszont, csaknem kivétel nélkül egyszerre kerülnek két egymással ellentétes konfliktusba; ha az egyiket megoldanák is, összemorzsolódnak a másikkban. A konfliktusok ilyen elrendezése tragikus alapszínezetet ad az egész műnek és ilymódon annak a megoldatlan dilemmának, annak az eszmei kettősségnek következménye, mellyel már foglalkoztunk. Kétségtelen, hogy az ilyenfajta konfliktusok a regény belső, világnézeti gyengéiről tanúskodnak. Mint például az Orbán deáké, aki egyrészt saját osztályával, másrészt a Telegdi házzal kerül ellentétbe. Vagy akár a Lőrincé is, aki harcol a hűbéri világgal, de a regény végén, szívében elfordul a forradalmi úttól. Bizonyos értelemben hasonló a Telegdi helyzete is, akinek egyformán fáj *a nép elnyomatása*, — és *a nép felkelése* ez elnyomatás ellen. De Telegdiben filantróp magatartása miatt ez az ellentét nem éleződik már ki, — ő maga nem nyer drámai helyet a cselekményben, és sorsa sem annyira drámai, mint inkább *vak-végzetszerű* módon teljesedik be. Annál drámaibbak azonban a Szaleresi Klári konfliktusai, aki egyrészt szerelmével, másrészt apjával kerül szembe és ez utóbbinak bukását is okozza. Mégpedig annál könnyebben, mivel maga Szaleresi Ambrus is meghasonlott helyzetben van: tulajdon, vezéri szerepével került ellentétbe.

Láthatjuk, a regény epikus menete a jellemek, a helyzetek és fordulatok merőben drámai elrendezésével párosodik.

Eötvös ebben a művében szemmel láthatóan a véletlenek és a rekvizitumok kiküszöbölésére törekszik, de ez nem mindig sikerül neki. A kihallgatott beszélgetésnek — habár művészibben készíti elő, mint a Falu Jegyzőjében —

Szaleresi házában csaknem ugyanolyan hatása lesz a későbbi bonyodalomra, mint a Rétyében volt. Ártándi Pál levelének végzetes szerepe sokban emlékeztet is a Tengelyi okmányokéra. Az pedig, hogy a Fruzsínának szánt levél Klári kezébe kerül — ugyancsak rekvizitumként hat. És a véletlen találkozások sorában sem egészen szervesen jön létre az Ollósié Fruzsínáékkal, — illetve Klárilal, valamint Klári két találkozása Orbánnal.

A közéleti cselekmény csak a regény első harmadában válik egyeduralkodóvá. Az I. fejezet pl. teljes egészében a közélet kérdéseit dobja fölszínre, — nagy, történelmi kérdéseket : az oligarchia túlkapásait, a feudális anarchia elburjánzását, vagyis : a polgárság munkáját, boldogulását gátló körülményeket, — és ez a fejezet a Szent György-térre szorult tömegben, — akár »vízcseppekben a tengert« — az 1514-es Magyarország osztályerőit, s ezeknek egymás ellenébe fordulását máris megmutatja. Az Imre vitézhez hasonló plebejusok oldalán ott láthatjuk a Szaleresi-típusú polgárokat, akiknek gerinctelenségét már ebben a fejezetben hangsúlyozni siet az író. A plebejusok és a kispolgárok mellett a rangosabb »nagy« polgárokat is ott láthatjuk a tömegben : Nagy Pétert, Szabó Benedeket, Posztómetaszt stb. Finom társadalomábrázolási célzatossággal Eötvös majd ezek közül választja ki a házigazdát, aki a nyárilakból menekülő Telegdi Fruzsínáéknak menedéket nyújt. Figyelemreméltó, hogy Eötvös megszólaltatja itt a nemzetiségi problémát is, a német és az olasz polgárok beszélgetéseiben, — de a későbbi cselekmény során ezt a fonalat veszni hagyja.

A téren várakozók beszélgetéseit, elejtett szavait egyazon téma : az ország válságos állapota köré csoportosítja Eötvös. Hisz Dózsa kitüntetése a határokon kívül fenyegető török veszedelemre, — s a határokon belül terjedő viszályokra egyaránt figyelmeztet. Dózsa alakjának már exponálásánál is Eötvös csökkenteni igyekszik a székely vitéz jelentőségét, és ezt a törekvést mindvégig érvényesíti a regény folyamán. A Dózsáról és az ország állapotáról itt folyó beszélgetések *sajátos, logikai sorrendbe rendeződnek, olymódon, hogy azok egyazon középponti tételnek külön-külön oldalakról történő megvilágítását, értelmezését, kifejtését nyújtják.* Ez a fejtegető, tagláló módszer a tanulmányíró Eötvös sajátja, — s legtisztább, legkövetkezetesebb alkalmazásával, majd az Uralkodó Eszmékben találkozunk. De ugyanezzel a módszerrel élt már Eötvös a Karthausiban is, amikor ugyanazt a tételt — például: a júliusi forradalom teremtette helyzetet — más-más oldalakról, — egyízben: az arisztokrata, másízben : a proletár — szemszögéből világította meg, fejtette ki. És ezt a fejtegető módszert a regény során még többízben viszontláthatjuk, — így : Ártándi Tamás és Telegdi István, valamint : Bakács és Lőrinc beszélgetésében, amikor is az író országos, nagy kérdések taglalását, mérlegelését végezteti el regényalakjaival, tételek és ellentételek többé kevésbé higgadt, illetve polémikus váltakozásában. Természetesen, ez a módszer néha odavezet, hogy a regény egy-egy fejezetét inkább a történetíró, mint a költő művének érezhetjük.

Egyes fejezet-kezdéseinél Eötvös ragaszkodik a korábbi regényeiben is alkalmazott, epikusan kényelmes reflexióhoz. Ezek a fejezetkezdekési amolyan lélegzetvételeknek számítanak, hogy nyomukban szabadabban ömölhessen szava. Az egyes fejezetekben, — akárcsak a regény egészében — az általános felől a konkrét felé halad Eötvös. A regény első harmadának általánosított politikai, közéleti tételeit a későbbiekben felbontja, egyéníti, konkrét sorsokba, cselekménybe öltözteti. S ugyanígy egy-egy fejezetének elején valamely általános megállapításból, magvas gondolatból indulva ki, mintegy bevezeti az olvasót az alakokká, cselekménnyé konkretizált tétel átélésébe. Ennek az eljárásnak jellemző példája a II. fejezet is.

Bevezetőül itt az ország leromlott, hanyatló állapotáról elmélkedik Eötvös, — majd ennek a hanyatlásnak anyagi képét a széthulló királyi palotában mutatja meg, — s így vezet át a voltaképpeni cselekményhez: Ulászló készülődéseinek részleteihez. Az Olbomov-i vonásokkal megrajzolt király alakjában: megszemélyesítve áll előttünk mindaz, amire már a fejezetkezdés reflexiói és a királyi palota képe készítettek elő bennünket. A történetírói általánosításokból ilymódon konkrét, regényszerű valóság született. Érett regényírói tudása Eötvösnek olyan sommásan jellemző és sokatmondó epizódokat sugall, aminő például Ulászló húzódozása a szép, új ruhától, s görcsös ragaszkodása a megszokott, foltoshoz. Milyen sokat mond el ez az apró részlet egy emberről s egy korszakról, melyet ennek az embernek neve jegyez!

A fejezetek fűzését a regény első harmadában még inkább a történetírás, mint az elbeszélő művészet logikája szabja meg. Emiatt pl. a Bakácsot bemutató V. fejezet nagyonis merev *színpadszerűséget* nyer, — még abban az egyébként mély ötletben is, hogy a nagyravágyó, a pápai hatalomra törő Bakács itt, az egykori nagyravágyásból végkép kigyógyult Mészáros Lőrincel áll szemközt. Regényben ugyancsak szokatlan — és naív módon: a fejezet kezdetén Bakács monológjába ütközünk, melyet vetélytársának, a pápának mellszobra előtt tart, s mely »betekintést« enged terveibe, indulataiba. Ebben a jelenetben Eötvös Dózsa vezérré neveztetését igyekszik motiválni, — s Bakács titkárának tanácsa által is a Dózsa melletti közhangulatot szemlélteti. A Lőrincel folytatott beszélgetésről némi joggal jegyzi meg Péterfy, hogy Eötvös itt nem képes igazi harcot, igazi összecsapást létrehozni: pedig a jelenet végén mégis sikerült neki Bakácsot egy történelmi méretű konfliktus küszöbére állítania, — amikor a főpap azon tűnődik, hogy a keresztesek segítségével megsemmisíthetné az oligarchiát. Mégis, mint említettük, a továbbiakban ezt a konfliktus-lehetőséget az író teljesen veszni hagyja.

Az Orbán és Lőrinc drámai feszültségű beszélgetését tartalmazó VII. fejezet nehéz feladat elé állítja a liberális Eötvöst. Orbánt a keresztesek oldalára próbálja vonni Lőrinc, de a fiú elleneszegül, s a »véghetlen szenvedések kútforrására« figyelmezteti, melyet, szerinte, megnyitna a parasztháború. Eötvös szívéhez mind Lőrinc, mind Orbán alakja közel áll, — közelebb, mint bárkié

a regény szereplői közül. Mégis, ebben a jelenetben egyikük igazsága mellett sem képes állástfoglalni, egyikük nézetével sem azonosul, — *hanem megtart valamiféle írói »pártatlanságot«, ami épp önála, aki oly szenvedélyesen foglalt állást a Falu Jegyzőjében: szokatlanul és megzavaróan hat.* A jelenet »pártatlan« jellegének az a magyarázata, hogy maga Eötvös a forradalmi utat hiánytalanul elfogadni, — vagy hiánytalanul elutasítani, egyaránt képtelen. A regény eszmeiségének már említett kétértelműsége ilymódon jelentkezik a cselekményben, s az alakok, a jellemek rajzában.

Ugyanez a jelenség ismétlődik meg a VIII. fejezetben, mely Dózsáék tanácskozását mutatja be. Az Orbánhoz hasonlóan, becsületesnek és rokon-szenvesnek megrajzolt Dózsa Gergely nyíltan szembeszegül a parasztháború tervével, s ajkán az Orbán érvei még több szenvedélyességgel ismétlődnek meg. Eötvös ebben a jelenetben is »pártatlan« marad. Mégsem szabad felednünk, hogy Eötvös ilyen »pártatlanságával« csak Orbán és Dózsa Gergely *ellenzése* kapcsán találkozunk. A parasztháború *főúri és nemesi ellenségeivel* szemben megvetését nyíltan kimondja. Eötvös mindvégig a nép oldaláról próbálja a parasztháború helyességét »kétségbevonni«.

A vihar, mely Klári szenvedélyes szívében kitör a Fruzsínának szánt levél elolvasása után, rokon a parasztháború készülő viharával. Telegdi nyárilakát e kettős vihar söpri el. Az ostrom tömegjelenetében Eötvös az egyénítésnek, a tömeg egyénekre bontásának eszközéhez folyamodik. És ugyanezzel a módszerrel találkozunk a regény két másik, nagy tömegjelenetében, a kiátkozási jelenetben és a Fruzsina odaítéltetésének jelenetében is. Mindháromban a tömeg indulatait, ingadozásait, — és főként: kiszámíthatatlanságát hangsúlyozza Eötvös. Mindhárom jelenetben egy-egy szembeszegülő próbál megbirkózni a tömeg akaratával, hogy a magáé alá hajtsa. Fontos körülmény, hogy a nyárilakot ostromló tömeg rajza (XIII. fejezet) mégsem torzul el Eötvös tolla alatt, — nem fúriákat, romboló szörnyetegeket látunk itt, aminőket a polgári liberális írók képzelete szokott hasonló helyzetekben teremteni. *Eötvös bizonyos együttérzéssel, sajnálással szól a népről, s csupán egyizben hallatja, a történetekhez fűzött reflexiójában, a humanista kesernyés, csüggeteg bölcselkedését.* Irtózat helyett inkább tehetetlen pesszimizmust árul el, amikor megszólaltatja a jobbágyot, aki fiáért 20 forint vérpénzt kapott. Eötvös mintegy maghajol ez érv előtt, melynek fájdalmas bosszúkövetelésével valóban alig is lehet vitába szállni. A jelenet drámaiságát még fokozza Szalerei kétségbeesett kísérlete, mellyel fel akarja tartóztatni az ostromot. Vele szemben a huszita Gergely személyesíti meg a tömeg akaratát — és ez az epizód-alak arra is jó Eötvösnek, hogy a parasztháború »eretnek« vallási köntétj élénk terítse.

A regény egyik legszélesebben, legértősebben megalkotott része a kiátkozási jelenet. Mégpedig nem csupán azért, mivel a nyárilak-jelenet után Eötvös itt méginkább elmélyíti a regény legfontosabb konfliktusait, hanem azért is, mivel Lőrinc szemünk láttára növekszik itt tömegeket mozgósító

forradalmi vezetővé. A regény egyedülálló jelentőségét a hatalmas tömeg-jelenetek adják meg, — melyeket a korabeli történelmi regényírók gyakorlatától eltérően nem holmi dekoratív, »operai« képeknek fest meg Eötvös, — hanem a kor történelmi-társadalmi valóságának beható feltárására, érzékletes megmutatására szán. A fejezet erejét és hatását az adja meg, hogy az elején a kételyei, tépelődései közé merült Lőrincet láthatjuk, akiben már felmerül a kérdés »ha egy nép áldása helyett csak ezrek átka lenne díja fáradozásaimnak : Lőrincz, mit teendesz akkor?!« . . . Ez az átmeneti megtorpanás egyrészt arra szolgál Eötvösnek, hogy előkészítse vele azt a kiábrándultságot, melyben a regény végén mutatja majd Lőrincet, — másrészt arra, hogy kissé a maga kedve szerint, a maga hasonmására alakítsa hőst, akiben mintha a Karthausi-korszak valamely visszhangja csendülne most föl.

Lőrinc kétségei nagyon is válságos időpontban támadnak : a keresztes tábor felosztatását már elhatározták az udvarnál, s nemsokára megjelenik a király hírnöke, hogy kihirdesse a végzést, s ellenkezés esetén megtörténik az egyházi kiátkozás is. De ép ez a fordulat ragadja Lőrincet a cselekvés terére. Nagyszámú szereplőt mozgat és szólaltat meg ez a jelenet ; a királyi hírnök, Dózsa, a dominikánus provinciális, valamint a tömeg indulatai, tétovázásai, ellentétes elhatározásai, — a felszólalók érvei, a szócsaták közül magasra emelkedik Lőrinc alakja, aki kétségbeesetten küzd a tömegért, forradalmi, harcoss hevével *védi az elnyomók ellen a nép érdekeit és igazát*, majd végül, részben a feszület-trükk segítségével, győzedelmeskedik, — s a kiátkozás szükségzavú, tömörségében hatásos jelenete után elmondja hatalmas, forradalmi beszédét, parasztháborúra mozgósító, megrázó szózatát, melyben egész egyénisége kiteljesedik, s a magyar regényirodalom egyik legjelentősebb teremtményévé magasodik. Történelmi és emberi valóságának gazdagsága, eszmeiségének magas hőfoka, — de mindenekelőtt Lőrinc egyéniségének magávalragadó forradalmisága miatt : ez a jelenet a Falu jegyzőjének statáriális jelenete mellett, — Eötvös epikai alkotóművészetének legnagyobb teljesítménye.

Alig robbant ki a parasztháború, — a regény máris, a befejező katasztrófához visz közel bennünket, anélkül, hogy közben részletesebb bemutatás hiányát éreznők, — mivel Eötvösnek a rákosmezei és Temesvár alatti jelenetekben tömören, sűrítően sikerül a forradalom lényegét megragadnia és bemutatnia. Eötvös szerkesztő, elrendező művészete a regény második felében érvényesül leginkább. Finoman fűzött, egymásba a drámai és az epikai szükségszerűség logikájával kapcsolódó fejezetek vezetnek a döntő ütközet színterére, Zápolya táborába, a besnyői parasztszökevények közé, — majd Orbán lélektanilag oly alaposan előkészített válságához, meghasonlásához.

Epika és dráma sajátos egybeszővődését nyújtják a regény végfejezetei, — ezek az *epikai* nyugalommal kiszélesített, s *drámailag* magasra feszített részek. Eötvös regényírói művészetének technikája, módszerei, eszközei úgy szövevényesen alkotás közben alakultak ki, a regény első harmadában. A nyárilak

ostromának jelenete után, az epikus, elbeszélő ihlet menetét szabadjára engedő Eötvös, a közéleti és magáncselekmény drámai egységében, a típusok valóságában, a folyamatok és események gazdagságában, sokatmondó jellegzetességében : valóban nagyot és jelentőset alkotott, — a magyar realista történelmi regényt alkotta meg, s olyan művet hagyott az utókorra, melyben az ő korának, a reformkornak demokratikus törekvései, a reformkori liberalizmus haladó elvei legtisztább irodalmi kifejezésüket nyerték el.

Eötvösnél tovább csak Petőfi jutott a Dózsa-forradalom megértésében. Mivel ő onnan indult el, — ahol Eötvösnek már meg kellett állnia.

5

Ugyanazt a fejlettséget, a kifejezési eszközök érettségét, melyről általában a regény formája tanúskodik, figyelhetjük meg a stílusban is. Eötvös első korszakában, valamilyen mélabús lírai színezetű stílus váltakozott a helyenként kiélezett, pointe-szerű, aforizmatikus modorral. Maga a Karthausi az Eötvösnél később oly fontos szerepet betöltő körmondatnak egy sajátosan romantikus, lírai változatát mutatta. Csak később, a Falu Jegyzőjében vált ez a körmondat polémikus, szatirikus élességűvé, — s ebben nagy része volt annak a polémikus feladatkörnek is, melyet Eötvös a Pesti Hírlap hasábjain ellátott. A körmondat Eötvösnél, bizonyos mértékben a Kölcsény-hagyaték egyik eleme, — s az irodalomtörténet nem ok nélkül emlegette a Parainesiszt, a Karthausival kapcsolatban.

Eötvösnél ez a körmondatosság néha a közvetlen, a realista előadásmód bizonyos mértékű korlátozójává is válik. A megyei, a nemesi stílus egyik fontos eleme él tovább körmondatainak megfinomodott, helyenként irónikus árnyalatú, de igen gyakran nehézkes formáiban. Annak, hogy Jókai válhatott nálunk a regény műfajának nagy népszerűsítőjévé, — részben Eötvös és Kemény körülményes előadásmódja is az oka. Ez a körülményesség fosztja meg Eötvöst a néphez szóló, egyszerű, és tiszta beszéd legjobb alkalmaitól — ép attól fosztja meg, aminek elérését költői céljául tűzte ki. Különösen élete második korszakának novelláiban érezzük elavultnak ezt a feszes, izzadságos, körmondati stílust, — Jókai izes, hajlékony előadásmódja mellett. Némelyik levelében pedig éppen a fáradtságról tanúskodik a körmondatok kusza, egymásbakígyózó láncolata.

A Magyarország 1514-ben stílusa gyökeresen különbözik mindezekről a művektől. A maga elé állított eszményt Eötvös ebben a művében közelíti meg leginkább. És a Nővérekben távolodik majd legmesszebb tőle. A Magyarország 1514-ben lapjain egyszerűsödik le talán leginkább Eötvös stílusa, — őriz meg valami lírai s egyben irónikus csengést, de válik is könnyedebbé, elbeszélésre alkalmasabbá. Az első fejezetek értekező nehézkességéből Eötvös stílusa fokozatosan bontakozik ki, s jut el a tiszta, epikai közlés szintjére.

Eötvös regénye magábanálló kezdeményezés a magyar történelmi regény kialakulásában is.

Eötvös számára a Jósika keze alatt kiművelt magyar történelmi regény technikája megkönnyítette a maga művének megalkotását. De lényegileg Eötvös félrevetette a Jósika-féle történelmi regénystilust és ábrázolásmódot. Jósikánál a történelem inkább csak dekoráció, dúsdíszű keret, — Eötvösnél azonban a hősök legmélyebb lelki konfliktusáig, szenvedélyeik tusájáig érvényesülő valóság. Jósika a romantikának néha valóban költői, gyengéd hatásaihoz folyamodik (pl. az Abafiban) — míg Eötvös néhol csaknem ridegen (például a regény közéleti jeleneteiben) a történelem és a politika nagy problémáihoz ragaszkodik. Az Abafiban a vékony cselekmény maga is a romantikus bonyodalom egyik cselszövény-tartozéka csupán.

Természetesen a technikai megoldás terén a két történelmi regényíró sok párhuzamossággal is szolgál. Az Abafi kivégzési jelenetének tömegképével azonos módszer szerint készült a Szent-György-tér tömegjelenete is, — de amíg Jósika inkább csak »jelezni« szándékozik e képben a történelmi eseményeket, — addig Eötvös mint láthattuk, az osztályviszonyok mélyére hatol. *Az, hogy Eötvös tudatosan kerül* az olyan romantikus különbségeket, melyeket Jósika a regény legfőbb vonzóerejének szánt (pl. Abafi jelleme, megtérése stb.), valamint a melodramatikus, kalandori mozzanatokat (pl. Deli Markó és környezete stb.), melyeket még Jókai is bőséggel kamatoztat Jósika örökségéből: *mindez realista törekvéseinek következetességét mutatja.*

Még tanulságosabb azonban Eötvös történelmi regényíró művészetének a Kemény Zsigmondéval való összevetése. A Magyarország 1514-ben — és a Gyulai Pál csaknem egyidőben jelennek meg.

• Eötvös már 1845-ben olvasta Kemény művei közül az Élet és Ábránd-ot kéziratban. És ő volt az, aki Keménynek tanáccsal s bírálattal szolgált, — mégpedig ép a Magyarország 1514-ben írása közben.

Eötvös és Kemény ars poeticája, a történelmi hűség kérdésében sok hasonlatosságot mutat. Élet és irodalom (1853) c. tanulmányában Kemény is hangsúlyozza, hogy a történelmi regényíró »elemei az emlékiratok és krónikák, melyekhez ha könnyen nem juthat, s melyekbe ha tárgyilagosan bele nem éli magát, kár volt kezébe történeti regényíráshoz ragadni tollat«. Kemény a történelem hétköznapijainak, az élet bensőségének ábrázolását tartja fontosnak, de hangsúlyozza a történelmi hűség *határait* is, — »melyeken túl a művészet szabályai szegetnének meg.« De Kemény ezt a hűséget csak addig a határig kívánja, amíg az elmúlt kor erkölcsi fogalmait az olvasó felfogni, érteni képes. Kemény tehát, nagymértékű önkényességet is megenged az írónak, az anyag »modernizálásában«. S itt már Kemény elmélete szöges ellentétbe kerül az Eötvösével.

Kemény Gyulai Pál-ja úgyszólván semmi hatással sem volt Eötvös regényére. Talán a lélekelemző módszer szélesebb alkalmazására nyújthatott

biztatást, — holott ezt a módszert Eötvös aligha Keménytől sajátíthatta el. Sokkalta inkább a francia regényirodalom, vagy méginkább Goethe Wahlverwandschaften-ja lebeghetett itt szeme előtt.

A Gyulai Pál és a Dózsa-regény közti különbségek nem utolsó sorban Kemény »modernizálási« törekvéseiből származnak. Gondoljunk csak Eötvös gyengéd pontosságára, a Szent György-téri jelenet alakjainak, s ez alakok gondolkodásmódjának, indulatainak stb. korhű megrajzolásában, — és gondoljunk például a komédiások életének bemutatására a Gyulai Pálban, mely csaknem bosszantóan, az 1840-es évek színészi életének rajzává anakronizálódik. Tudjuk, hogy Kemény a komédiások szerepeltetésére Bethlen Históriajában talál támpontot, — *de a történelmi forrás az ő keze alatt csak a történelmi hűtlenség alibijéül szolgál.* Az ilyen példákat szaporíthatnók még Kemény egyes regényeiből is, — nem utolsó sorban egyik legsikerültebb művéből, a Zord Időből, melyben az öreg Deákék alakja szinte változtatás nélkül kerül át a kortársi középnemesség köréből a 16. századba — valamint a Doráé is, akinek életmódja, az ágya körül sürgő komornával, hálószobájának csipkéivel stb. egy 19. századi erdélyi nemes kisasszony alakjának egyszerű »visszavetítéséről« tanúskodik.

De mindezekén túl, Kemény az ábrázolt kor politikai viszonyai közé is durvábban erőszakolja a maga korának politikai eszméit. (ld. a Zord idő-ben Verbőczy, Martinuzzi, Frangepán alakját, fejtegetéseit. stb.) semmint azt Eötvös bármikor is megkísérelte volna.

Kettejük történelmi regényíró művészete között a legfőbb különbség a konfliktusok megteremtésében mutatkozik. Láthattuk, mennyi művészettel kapcsolja össze Eötvös regényének magánkonfliktusait a nagy, közéleti, történelmi konfliktusokkal. Kemény viszont a Gyulai Pál-ban csak egy merőben kiagyalt, ál-konfliktust képes teremteni, — a »hűség túlzásának« konfliktusát, Eleonóránál és Gyulai Pálnál. Eötvös még legpesszimistább hangulatai közben sem veszti bizalmát az emberiség jobb jövőjében, a szabadság ügyének valamikori diadalában — Kemény azonban az emberi sorsot a feloldhatatlan végzet pecsétjével lezártnak látja (Elemér és Barnabás viszonya stb.). Eötvös lélekelemző módszere egy-egy történelmi társadalmi típus élőbbé, plasztikusabbá fejlesztését szolgálja (Orbán), — Keményé azonban valami mesterkélt, morbid pszichopatológiába torkollik, amikor például Barnabás kísértetlátásáról szól, vagy arról, ahogyan Dora elloptott selyemharisnyájából ugyanő cerebrális gyönyörrel a »lány anatómiájára« következtet stb.

Kemény realizmusának kibontakozását meggátolták művészetének beteges vonásai, — vonások, melyek már a Gyulai Pálban is föllelhetők. Az 1848 előtti Eötvöstől mindez gyökeresen idegen. Az ő művészetében a realizmus legtisztább törekvései diadalmaskodnak.

6

A Magyarország 1514-ben korszakot zár le Eötvös pályáján. Korszakot, mely a Karthausi világfájdalma alatt lappangó, nagy világnézeti kérdésektől, — a népért, a feudalizmus felszámolásáért vívott következetes írói és politikusi harcokon át, — a jobbágykérdés forradalmi oldalának ábrázolásához vezetett. 1847, — a regény megjelenésének éve, *a nagy sommázások alkalmát nyújtja Eötvösnek: így például politikai programjának végső, legtisztább kifejezését, a Teendők című cikksorozatban.* De ugyanebben az évben kezdődik nála az a nagy változás is, mely 1848 szeptemberi magatartását megérleli. Ez a változás nem véletlenül esik egybe Széchenyihez való közeledésével. 1847, mintha a centralista politika határköve is lenne: eddig az időpontig terjed Eötvös körének haladó szerepe, — s most, miután a polgári átalakulás programját, intézményeit, kidolgozták, — mind értetlenebbül állnak majd szemben a harccal, melynek irányát, ütemét, taktikáját Kossuth egyre határozottabban diktálja.

A Dózsa-regény — igaz, csak közvetett, burkolt módon, s a cselekmény színei, változásai közé ágyazottan, — de már megszólaltatja a felvilágosodás két alapeszméje: a szabadság és az egyenlőség eszméje körüli kételyeket, — melyek majd Eötvös pályájának második felét betöltik. A polgári liberalizmus válsága, mely 1848 folyamán mélyül csak el igazán Eötvösben, voltaképp már 1847-ben megkezdődik, a Pesti Hírlap környékén. A Magyarország 1514-ben a polgári liberális Eötvös utolsó, nagy kísérlete, hogy megértse a forradalom erőit és indokait, — és átélje azt a szenvedélyt, mely a forradalmárok szívét, igazságuk tudatában átjárja.

Mint a magasra feldobott kő, melynek irama már lassul, — de a pálya csúcspontján pillanatokig csalókan időzik: Eötvös is egyideig még hitének, meggyőződésének teljében mutatkozik meg előttünk, 1847-ben. Erről a teljességről tanúskodik Petőfi-bírálat, melyet legrokonszenvesebb írásai közé sorolhatunk (Pesti Hírlap, 1847 május 14. sz.) helyes megállapításai miatt, amikkel a Petőfit ért támadásokért az »egészen idegen szempontból« ítéelő kritikát hibáztatja, — s főképp a szeretet miatt, mellyel Petőfi művéhez, egyéniségéhez fordul.

Különös, csaknem jelképes jelentőségű, hogy ép ebben az esztendőben jelenik meg Végrendelet című verse, mely egy egész pálya záróhangja is lehetne. És záróhangja is mindannak, ami Eötvösben legjobb, s az igazi nagyság záloga volt.

Búcsu-hangulata van a Végrendeletnek, — s elmondhatjuk, hogy Eötvös nagy korszaka: két búcsú-vers közé esik.

De ebben a búcsú-hangulatban a fájdalom valamely árnyéka, — a »göröngyös útját« megjárt ember rezignációja is benn rejlik. *Hisz 1846—1847 fordulója a kényszerű visszavonulás időszaka volt, a centralista Eötvös számára.*

Eötvös műve és magatartása 1847 táján túlhaladottá válik, Petőfi műve által, melyben az ő reformköltészetének tartalmait : forradalmi tartalmak váltják fel. Petőfi és Eötvös művében nem egy párhuzamosságot figyelhetünk meg, — mégpedig nem csupán abban a rokonszenvező felfogásban, mely Eötvös 1847-es kritikájában tükröződik.

Ezek a párhuzamok világosan mutatkoznak meg Petőfi két versében : a *Palota és kunyhó*-ban, valamint a *XIX. század költői*-ben, — melyek Eötvösnek a *Vár és a kunyhó*, valamint az *Én is szeretném . . .* című költeményeivel rokon ihletből születtek. De épp e rokonság teszi is lehetővé, hogy lemérhessük, mily mértékben haladta túl Petőfi költészete mindazt, amit az Eötvösé képviselt. A Vár és a kunyhó érzelmesen, a gróf-fiú és a jobbágyleány boldogtalan szerelmének drámájával érvel a népnek juttatandó jogok mellett. Tíz esztendővel később, Petőfi Palota és kunyhó-ja már a »végtelen jövőt« ígéri a »szegény jó emberek«-nek, és forradalmi hangon vádolja a palotát »orozott kincsei« miatt. A két költemény közé nem csupán az évtizednyi idő von távolságot, hanem a népert felülről lehajló liberális költő, és a népből jött, a nép igazát alulról követelő költő magatartásának gyökeres különbözőése is. Petőfi ebben az időben nyilvánvalóan az utópista szocializmus eszméitől elteltlen fordul a *jövő felé, melyet Eötvös soha sem mer ennyire a nép jövőjének látni*. Petőfi a nép forradalmáról a világszabadság véres napjairól álmodik már, amikor az Eötvös megénekelte témához újból, — és újfajta módon hozzányul.

Még világosabb a különbség az *Én is szeretném . . .* és a *XIX. század költői* között, melyeket pedig csak egy év választ el egymástól. (Érdekes, hogy Petőfi mindkét, az Eötvösével rokon témáját 1847 januárjában dolgozta föl.) Eötvös gondolatára (»Kit nem hevít korának érzeménye, Szakítsa ketté lantja húrjait.«) világos párhuzammal felel a Petőfié :

*»Ha nem tudsz mást, mint eldalolni
saját fájdalomad s örömed;
Nincs rád szüksége a világnak,
S azért a szent fát félretedd.«*

De amíg Eötvös a költő feladatát inkább az iránymutatásban, a szenvedésekkel való együttérzésben jelöli meg (»*S ilyen legyen dalom: egy villám fénye, Egy könny, kimondva ezrek kínjait . . .*«) — addig Petőfi világosan és félreérthetetlenül : forradalmi feladatot tűz a költők elé, vagyis, annak a világnak a kiharcolását, melyben a »bőség kosarából mindenki egyaránt vehet«.

Eötvös verse : becsületes, őszinte vallomás, Petőfié azonban : mozgósító szózat, s a forradalmi hivatásérzet egyik legtisztább kifejezése a magyar költészetben.

Eötvös regényének megjelenése előtt, Petőfi már 1847 márciusában megírja a Nép nevében-t, melynek Dózsa-képe ugyancsak különbözik az Eötvösétől. A verset a költő 1847 március 17-én, az Ellenzéki körben szavalta el,

vagyis körülbelül abban az időpontban, amikor Eötvös a regény utolsó fejezetein, a Dózsa hősi példáját elismerőn, dolgozhatott. Nem tudhatjuk, hatottak-e rá Petőfi forradalmi szavai, melyekkel Dózsa mellett hitet tett.

A Falu Jegyzője megjelenésekor még úgy érezhettük, Eötvös az, aki a legtöbb következetességgel harcol a rendi Magyarország ellen. De két esztendővel később máris túlhaladottá válik az ő politikai álláspontja.

Talán ennek felismerése is hozzájárul lassú, írói meghátrálásához.

1848 szeptemberében a nemzeti függetlenségért, a Bécestől való elszakadásért vívandó harcoktól riad vissza Eötvös, — ő és centralista társai ugyanis attól tartanak, hogy az ország függetlensége csak ideiglenes lehetne, s az elszakadó nemzetiségek miatt a teljes széthullás várna Magyarországra. Az ötvenes években Eötvös majd az összbirodalmi gondolatért lelkesedik, polgári alkotmányos osztrák monarchiát képzelvén el — és az Uralkodó Eszméket valójában egy ilyen liberális állam tervének szánja. Később a kiegyezésen munkálkodik, s csaknem teljesen felhagy az írói tevékenységgel. De élete utolsó művében, abban a közoktatásügyi *Jelentés*-ben, melyet kultuszminiszterként készül az országgyűlés elé terjesztetni, még egyszer visszatér a Magyarország 1514-ben végtanulságaihoz és kiábrándult szeme, mellyel a 67-es Magyarországon körültekint, ismét megragadja a már-már elveszett, nagy álmod és reményt, az emberiség boldog jövőjébe irányulót, melyet ő a közművelődés programjával szeretne megközelíteni. Iskola-tervei, kulturális politikája, elképzelése arról, hogy a legalacsonyabb iskola-típustól a legmagasabbig lehessen emelkedni s ily módon törni át az osztályok közt emelkedő falakat, — harca a Vatikán befolyása ellen, s a primási, a klerikális reakcióval: mindez arról tanúskodik, hogy ő a regényében kifejezett liberális eszméket egy olyan társadalomban is megvalósítani igyekezett, amely valójában a felvilágosult, liberális eszmék teljes csődjét jelentette. Utolsó korszakából fontosnak kell éreznünk Naplójának vallomását, mellyel az egész emberiség fejlődése mellett tesz hitet: »Hiszem, hogy az emberi nem olyan haladásra képes, melyről még fogalmunk sincs, és a jólétnek és szellemi hatalomnak oly fokára emelkedhetik, mely legvérmesebb reményeinket felülmúlja. Csak hogy az emberek nagy része jelenleg még nem emelkedett intelligens lényvé, és hogy mielőtt társadalmi és politicus helyzetükben a nagy haladást reménylhetjük, nagy haladást kell tennünk a civilisatióban. Ennek emelése a fődolog. A többi játék.«

Eötvös e magasztos hitvallása is bővelkedik az illúziós elemekben, hisz amit ő »játéknak« vél, — az nem egyéb, mint a »szociális« forradalom, melyet ő a művelődés révén kívánna távol tartani. De még így is, nagy terve, hogy hazája népét fölemelje, s a jólét magas fokára a művelődés segítségével vezesse el: a mi harcaink előharcosának, — s bizonyos értelemben a mi kultúrforradalmunk előfutárjának is mutatja a »Magyarország 1514-ben« íróját.

HOZZÁSZÓLÁSOK

BÓKA LÁSZLÓ:

Azt gondolom, hogy Sötér elvtárs előadása erényeinek méltatása nem feladatom itt, hiszen ez az előadás bizonyos mértékig önmagáért is beszélt. Ehelyett az idő előrehaladottságára való tekintettel inkább olyan pontokat szeretnék érinteni, ahol előadását bizonyos értelemben vitatottnak látom.

Sötér elvtárs arra a nem kis feladatra vállalkozott, hogy Eötvös József írói alakját egyetlen regény tükrében mutassa fel előttünk. Ez módszertanilag érdekes. A vállalkozás ugyanis rendkívüli veszélyeket rejt magában, egyrészt azt a veszedelemet, hogy a tárgyalt regény »Magyarország 1514-ben« aránytalanul eluralkodik Eötvös életművének az egészen és a valóságos és valóban nem kis jelentőségén is túlnő, másrészt azt a veszedelemet, hogy az élet és az életmű egysége, valamint egy életpályának a dialektikus fejlődése bizonyos értelemben eltorzult.

Sötér elvtárs ezek ellen a veszedelemek ellen, amelyeket szemmeláthatóan maga is látott, azzal igyekezett védekezni, hogy szigorú téziseket szabott maga elé. Két kérdést tűzött elé. Az egyik az, hogyan alakult ki Eötvös liberális programja, másrészt, hogy milyen művészi eszközzel fejezte ki ezt a programot. Ehhez az első feladathoz Sötér elvtárs egy monografikus széles ismeretei alapján rendkívül nagy anyaggal és nagyon széleskörű perspektívával látott hozzá.

Itt különösen kiemelem, hogy nagyon érdekes lenne közelebből is megnézni, hogy milyen gyümölcsözőnek mutatkozik Eötvös és Szalay kapcsolatának párhuzambaállítása. Ez nemcsak Eötvös életművét világítja meg, hanem Szalay történetírói munkásságának értékelésénél is igen hasznos. Azt gondolom azonban, hogy annak a feladatnak a kiindulásában, amelyet ő első feladatként tűzött maga elé, olyan hiba van, amely azután az egész tanulmányon végigfut.

Sötér elvtárs abból indult ki, hogy Eötvös életében 1848 szeptembere jelentette a fordulatot. A magyar forradalom balra fejlődése rántotta ki a talajt a lába alól: a Falu jegyzője írójának meghátrálása éppen azon események elől, amelyek az ő eszméinek győzelmét biztosították volna, sokak számára érthetetlen.

Ezt a tételt Sötér elvtárs részben Eötvös sajátos liberalizmusából, részben a franciaországi események — gondolok itt a júliusi monarchia tapasztalataira — hatásából igyekezett megmagyarázni, sőt Széchenyivel való személyes kapcsolatának szorosabbra válását is mint egyik kardinális elvet emelte ki.

Jóllehet, hogy ezek igazak, így azonban ebben az összetételben egyik sem igaz, mert Sötér elvtárs rámutat és igen helyesen mutat rá Eötvös kapcsolatára Kölcseyhez, de nem mutat rá az egész reform-mozgalomhoz való kapcsolatára. Ennek következtében elfeledkezik arról a döntő forradalmi eseményről, amely nemcsak Eötvösre és a centralistákra, hanem az egész magyar reformpolitikára egyaránt hatott. Gondolok itt a 46-os galíciai parasztfelkelésre és annak következményeire. Ez a parasztfelkelés a nemesi reformmozgalomból nőtt ki és a végeredménye az volt, hogy részint a felkelt parasztság, a saját nemessége ellen támadt, (elég fenyegető tanulság ez a reformnemesség számára),

másrészt a felkelt parasztság mozgalma után egy még nagyobb gyarmati elnyomás következett be. Elég figyelmeztetés ez Eötvös számára a Habsburg-kérdésben. Ez volt az a döntő esemény, amely ismétlem nemcsak Eötvöst és a centralistákat, de szerintem az egész nemesi reform-mozgalmat meg-hátrálásra készítette.

Eötvös állásfoglalásának másik döntő motívuma pedig, amiből egész politikai pályájára nézve tanulságokat vonhatunk le, a Habsburg-kérdésben elfoglalt álláspontja volt. Eötvös, mint annyian a reformpolitikuskok közül, sőt mint sokáig maga Kossuth is, nem látta lehetőnek Magyarország teljes politikai és gazdasági önállóságát, s nem látta annak a konkrét szükségét, hogy a szociális haladásnak, a polgárosodásnak a kérdése elválaszthatatlan kapcsolatban van a Habsburg-kérdés forradalmi jellegű megoldásával.

A galíciai parasztfelkelés tanulságát Eötvös úgy vonta le, hogy forradalmi megoldás nélkül kell megváltoztatni az elnyomottak sorsát és a polgárosodás útját csak a Habsburg birodalom nagy, külpolitikailag jelentős tömbjén belül látta megoldhatónak.

Tehát én úgy gondolom, hogy Eötvös állásfoglalásában nem 1848-ban következett be valamiféle döntő változás, sőt nem is a francia forradalom és annak következményei időszakában. Erre Sötér elvtárs maga idézett igen meggyőző bizonyítékokat. És ezért tudott együttthaladni Eötvös egészen 1848 derekáig a magyar politikai élettel szinte zökkenés nélkül és ezért vonult vissza olyan pánikszerű gyorsasággal szeptemberben – mint azt Pulszky emlékezéseiből olvashatjuk. Akkor nem egy fordulat állt be fejlődésében, hanem ő a régen megtörtént fordulat értelmében csak reagált az eseményekre.

A másik megvitatandó és vitatható pontja Sötér elvtárs tanulmányának az, ahol azt mondja: »Eötvös az írói alkotás közben részint a maga haladó meggyőződése, részint kritikai realista művészetének hevületében és főként Mészáros Lőrinc alakjának megformálása révén sok helyütt mélyen együttérez a forradalommal és átéli, művében is érzékelteti annak nagyságát.« Sötér elvtárs itt a regény kettősségéről beszél. Eötvös polgári rokonszenvvel elegy kételyeiről és a »forradalmár alakjával való írói azonosulást« is említi. Ezzel rendkívül nehéz elvileg egyetérteni. Azt hiszem, le kell szögeznünk azt, hogy Eötvös fenntartás nélkül forradalomellenes. Egy pillanatig sem érez együtt a forradalommal és nem azonosul soha a forradalmár alakjával. Ellenben együtt érez az elnyomott és szegény néppel, és rokonszenvezik a rokonszenves forradalmár típusával, de ezt a típust nem az azonosuláson, hanem a megértő emberi részvételen keresztül nézi, magyarul mondva a polgári humanizmusnak a szemével.

Attól félek, hogy a kritikai realizmus helytelen értelmezésére vezetne, ha itt a realista igényű feltárást, ha a differenciálást és a más álláspontot elfoglalókkal szemben való megértést azonosítanók a forradalommal való rokonszenvvel vagy egyenesen a forradalommal való bármilyen időleges azonosulással. Néha a nagy orosz kritikai realistáknál, olykor egy pillanatra az utolsó műveit alkotó Móricznál talán érezhetünk valami ilyet, de Eötvösnél alig. A forradalom Eötvös szemében nem több, mint fenyegető lehetőség, amelyet figyelmeztetésül kell bemutatni, a kora elé tárni, nem pedig megoldásként, még bármiféle költői ihletettség és megfélelkezés közben sem. De Eötvösnél ilyen maga-megfélelkezett pillanat nincs ebben a regényben.

Azt gondolom, hogy nem lenne helyes Eötvösből egy balsaci fordulattal egy forradalomellenes magatartású íróból ihletettségében forradalmárrá

hevülő író formálni. Balsac példájával különben sem árt csínján bánni. Eötvösnél csak egy ponton érezzük azt — és ez a döntő kérdés — hogy azonos Mészáros Lőrinc alakjával, ott, ahol ő váratlanul, megdöbbszent, a regény koncepciójában váratlanul feladja a forradalom elveit és a szabadságot a vad erőszaktól, tehát a társadalmi haladást a forradalomtól elválasztja. Nagyon sok minden következik ebből az állásfoglalásból és ennek következtében nem mutat rá olyan kínálkozó problémára sem, mint amilyen Eötvös egyházpolitikai kompromisszuma később. Ismeretes az, hogy mi az egyházpolitikai kompromisszum. Durván úgy lehetne megfogalmazni, Eötvösnek az egyházpolitikai harcokban való állásfoglalása a végsőig leegyszerűsítve az, hogy az egyház veszedelmes, ha politikai hatalommá válik a haladás ellen, de az elnyomatás idején igen hasznossá válhat, mint asylum. Ilyen kérdésekre nagyon jól rávilágítana éppen a Bakách-Mészáros ellentétnek ilyen szempontú kifejtése. Ezért futtatja előre bizonyos mértékben Eötvöst és Eötvöséket és az ő kapcsolataikat az utópista szocialistákkal.

Felvetem a kérdést, hogy vajon az utópista szocialisták felé való tájékozottságuk mit világít meg az eötvösi koncepcióból? Az utópistákat Petőfiék is olvasták — egyre jobban tudjuk, hogy olvasták — de felvetődik az a kérdés, hogy mennyire más konzekvenciákkal olvasták. Önmagában Eötvösének az utópista szocialisták felé forduló érdeklődése ezen a téren sokkal kevésbé megvilágító, mint az egész magyar reform-mozgalomnak az értékelése és a magyar irodalomtörténeti fejlődésbe való szorosabb befűzés többet jelentett volna.

Sőtér elvtárs ott jár legközelebb a megoldáshoz és ez az ő szép tanulmányának a csúcspontja, ahol az eötvösi és petőfii állásfoglalás közötti különbséget világítja meg. Bizonyos mértékben ez válik a tanulmány központjává, ebből bontakozik ki a helyes koncepció is. Ez az oka annak is, hogy a romantika kérdése itt bizonyos mértékben csak eléggé vázlatosan vetődik fel. Helyesen jellemzi Eötvösék romantikájának a jellegét, de nem jut el annak a konzekvenciának a levonásáig, hogy Eötvösék romantikája nem valamely pozitív állásfoglalás és főleg adósunk marad annak bizonyításával, hogy a későbbi lépcsőfokon haladóbb állásfoglalásuk romantikájuknak egyenes folyománya, amit csak megállapít, de ez nem bomlik ki ebből a koncepcióból.

A másik kérdésre adott válasza, tehát a regénynek az elemzése sokkal megnyugtatóbb. Ha nem is érték mindenben egyet azzal, ahogy a regény analitikai lélektani jellegét értékeli, de annál inkább azzal, hogy a kritikai realista történeti regény megteremtésében — és itt nagyon hasznosnak és megvilágítónak tartom részint a Jósikával, részint és különösen Keménnyel való egybevetését — mondom, a kritikai realista történeti regény megteremtésében a tanulmány egyértelműen Eötvösnek nyújtja a pálmát. Itt érvényesül igazában, a regényelemzésnél az, amit Eötvös sajátos liberalizmusáról kifejtett az előbbieken. Itt tudja a konfliktusos szerkezeten keresztül Dózsa alakjának a változatain át Eötvös igazi állásfoglalását bemutatni. Azok az elmélyült és mindig az eszmeiségből kiinduló és annak érvényesülését kereső formai jellemzések arról győznek meg, amit ugyan nem formuláz meg Sőtér elvtárs, de kitűnően igazol tanulmányában, hogy a regénynek az a jellegzetessége, amit ő a regény drámaiságának nevez, ez nem a regény kritikai realista mivoltának az erénye. Nem sematikus, de ellentmondás nélküli típusok, és tiszta, szélesáradású epikus koncepció — ez a realista regénynek az eszménye és az, hogy tanulmányoszerűbb, hogy a drámai szerkezetet egy-egy

ilyen tanulmányyszerű részlet szakítja meg, az ellentmondásos eszmeiségnek a kifejezése. És ez nagyon kitűnően bomlik ki Sötér elvtárs tanulmányából.

Előljáróban ugyan azt mondtam, hogy nem szándékozom különösebben Sötér elvtárs méltatásával foglalkozni, szeretnék azonban itt egy olyan kérdésben nagyon határozottan állást foglalni, ami a tanulmánynak a formájára vonatkozik. Ami kissé elszürkülő, vagy mondjuk folyamatos elszürkülésben lévő tudományos stílusunkat illeti, ennek rossz hagyományától Sötér elvtárs tanulmánya eltér. Az ő tanulmányának meglevenítő a stílusa, — és itt korántsem írói erényeit dícsérem Sötér elvtársnak, hanem egy tudós erényt dícsérek, azt a tudós erényt, amit mi a szovjet tudománytól szeretnénk megtanulni, az exaktságot és azt a vonzó formát, amely nem essay-szerűen, tehát írói fogásokkal akar hatni, hanem amelyet a Párt szeretete és a meggyőzés vágya melegít át.

SZIGETI JÓZSEF :

Az idő meglehetősen előrehaladt és ezért csak néhány szempontot vetek fel Sötér elvtárs előadásával kapcsolatban.

Az egyik szempont az : nézzük meg, hogy mit is jelent Eötvös regényírói művészete a mi számunkra, mit is jelent mint haladó hagyomány, mint olyan hagyomány, amely nemcsak támogatja a mi osztályharcunkat és világnézeti harcainkat, hanem támogatja egyszersmind új irodalmunk fejlődését is. Eötvös regénye a »Magyarország 1514-ben« mint haladó hagyomány sok tekintetben példát mutat arra, hogyan lehet bizonyos problémákat, bizonyos történelmi kérdéseket művészileg mélyen, beható módon ábrázolni.

Azt hiszem, annál is inkább jogosult e kérdés felvetése, mert ámbár pártunk szakadatlanul felhívja a figyelmet arra, hogy mi a haladó hagyományok jelentősége és az is kétségtelen, hogy újabb irodalmunk tanul nagyjainktól is, mégis meg kell állapítani, hogy ebből a tanulásból hiányzik egy szín, az a szín, ami pedig mind a magyar, mind a világirodalomban megvan és igen fontos. Hiányzik az a szín, hogy egyes írók tanulmányokat írnak azokról az írókról, művészekről, akiket ilyen vagy olyan szempontból a maguk előfutárának tekintenek. Gondoljunk arra, hogy pl. Schiller és Goethe a maguk drámai formálása számára elméletileg is hogyan próbáltak tanulságokat levonni a shakespearei művészetből. Gondoljunk arra, hogyan próbálta Puskin a dráma fejlődéstörténetét röviden végigtekintve feltárni azokat az elemeket, utakat a régi drámában, amelyek az ő drámai stílusához, a Puskin-féle drámához vezettek. Gondoljunk arra — hogy a szocialista realizmusból idézzek egy példát — hogyan tanulmányozta Maxim Gorkij az olyan írókat és művészeket, akik ilyen vagy olyan módon hozzásegítették őt alkotói problémáinak megoldásához. És végül de nem utolsósorban gondoljunk arra, hogy a mi irodalmunkban hogyan foglalkozott Arany Zrinyivel, Ady Petőfivel stb.

Hosszan lehetne folytatni ezt a sort. Ez a szín még messzemenően hiányzik újabb irodalmunkból és annak ellenére, hogy bizonyos írók és költők közvetlenül visszanyúlnak ilyen vagy olyan klasszikusainkhoz, elméletileg, tanulmányokban nem igen írják még meg azt, hogy tulajdonképpen mit is tanultak ezektől az íróktól és költőktől. Pedig ez nemcsak az irodalomtörténészek számára járna nagy haszonnal, hanem az ő számukra is, nem is beszélve a kezdő írókról, akik ebből rengeteget tanulhatnak.

Másrészt viszont úgy gondolom, hogy az a harc, amit pártunk vív azért, hogy a szocialista realizmus magyar talajon minél gyorsabban és minél mélyebben gyökeret verjen, az irodalomtörténész és az esztétikust arra kötelezi, hogy felvesse azt a kérdést, miért lehet és kell és hogyan lehet és kell tanulni régi nagy íróinktól, klasszikusainktól.

Tanulni lehet úgy — és a tanulás legalapvetőbb formája az — hogy meg-nézzük, hogy ez vagy az a régi nagy író hogyan, mily írói eszközökkel, milyen módszerrel fejezte ki a maga világát, mint érte el azt, hogy ezt a világot klasszikus fokon, a realizmus magaslatán tudta kifejezni. S azután feltesszük azt a kérdést, hogyan, milyen eszközökkel, milyen módszerekkel kell kifejez-nem a saját világomat, ha a régi világot így lehetett és így kellett kifejezni. Ennek a szempontnak az alapján lehet azután feltenni azt a további kérdést is, hogy az illető klasszikusnak melyek azok az eszközei, amelyek a mi számunkra közvetlenül hasznosíthatók.

Eötvös művészete mindkét szempontból hálás anyag és nagy aktuális jelentősége van. Miben látom ezt a jelentőségét?

Mindenekelőtt abban látom, hogy ellentmondásosan ugyan, de Eötvös olyan író, aki világnézetileg, elvileg közeledik a valósághoz és így próbálja feldolgozni azt.

Másodszor abban látom, hogy nála a magyar realista regény mindjárt oly-módon születik meg, hogy realizmusa átfogja kora egész magyar társadalmát, és átfogja annak a korszaknak egész magyar társadalmát is, amelyet 1514 Magyarországgal kapcsolatban rajzol meg. Esméinek haladó magva, ami 48 előtt uralkodott nála, tette ezt lehetővé számára és vezette őt a magyar regény elavulhatatlan nagy teljesítményeihez. Ha arra gondolunk, hogy később Mikszáthnak és Móricznak milyen harcot kellett vívnia azért, hogy ezt megismételjék, hogy egy regény boltíve alá foglalják koruk társadalmának döntő kérdéseit, akkor világosan látjuk ennek jelentőségét.

Harmadszor abban látom Eötvös művészetének aktualitását, hogy Eötvös regénye irodalmunknak úgyszólván a kezdeténél, realista alapvetésénél olyan pozitív hőst alkot az irodalomban, mint amilyen Mészáros Lőrinc alakja.

Negyedszer abban látom, hogy azok az eszközök és módok, ahogyan ezt a forradalmárt ábrázolja, sok tekintetben segítséget adnak íróink számára is abban, hogy a maguk pozitív hőségét, a kommunista embert méltó módon kifejezhessék. Eötvös Mészáros Lőrinc nagyságát azzal az írói eszközzel mutatja meg, hogy megmutatja azt, milyen problémái vannak a tömegeknek, mik azok a problémák, amelyek mozgatják a társadalmat és Mészáros Lőrinc a köz- és magánélet úgyszólván minden döntő konfliktusánál, mint a megoldást jelentő forradalmi elem jelenik meg.

Végül ötödször abban látom Eötvösnek ezt az aktuális jelentőségét, hogy egyike azoknak a magyar íróknak, akik alakjaik szellemi arculatát, világnézetét, eszméit élesen és határozottan megrajzolják. Ez nem túl gyakori jelenség Eötvös utáni regényirodalmunkban. Jelentősége tehát kézenfekvő.

Az idő eljárt és nem fogom hosszan igénybevenni figyelmüket. Ezért nem fejtem ki az egyes pontokat, csak az első pontnál, Eötvös eszmeiségének a kérdésénél fogok részletesebben időzni, mert itt szeretnék vitatkozni azzal, amivel nem értek egyet egészen Sőtér elvtárs tanulmányában.

Mi volt Eötvös világnézete? Ha egészében nézzük ezt a világnézetet, azzal lehet jellemezni, hogy kora polgári humanizmusának legmagasabb

színvonalán állt. Kétségtelen az, hogy az Eötvös utáni magyar regény fejlődésében a korszerű világnézet nem túlságosan gyakori jelenség. 48 bukása, 67 uralma, azután az imperialista korszak, íróinkat és regényíróinkat sok tekintetben az irodalmi ösztönösség felé sodorták, afelé, hogy egyes nagy, korszakos világnézeti problémáktól elszakadva próbáljanak teremteni. Nem áll ez ilyen nyersen, csak erős korlátozásokkal regényirodalmunk kimagasló nagy képviselőire. Ezzel szemben Eötvös olyan író, aki világosan látja azt, hogy elvi alapon kell állástfoglalnia a kor politikai harcaiban és elvi alapon kell néznie azt a valóságot is, amelyet ábrázol, akár saját kora valóságáról, akár 1514 Magyarországnak valóságáról van szó. Olyan író, akinek éles és határozott feudálisellenes világnézete van, amely megfelel annak a ténynek, hogy a liberálisizmus 48 előtt még nem kerül olyan élesen szembe a demokratikus mozgalmakkal, mint azután. Tehát bizonyos szembekerülés van, de politikailag a szakítás még nem következik be.

Eötvös eszméi éppen azért, mert ezek az ellentmondások a liberalizmus és a demokratikus áramlatok között már megvannak és felszínre kerülnek, nem fedik már minden kérdésben a kor haladásának szükségleteit. De annak ellenére, hogy nem fedik, nem kétséges az, hogy az 1514 osztályharcaihoz, paraszti harcaihoz való hozzányúlásban Eötvös éppen saját világnézete pozitív, haladó elemeinek köszönheti azt, hogy olyan mély és széles képet tud adni 1514 Magyarországról, mint ahogy ezt teszi. Nem kétséges az, hogy ha a mai burzsoá ideológiák előtt behódoló irányzatoknak a képviselői elgondolkodnának azon, hogy Eötvös hogyan tudta a maga világnézetének pozitív, haladó elemei alapján megérteni a saját korát, és megérteni 1514, tehát a parasztháború Magyarországot, akkor a magyar haladó hagyományban láthatnák azt, hogy művészi szempontból is milyen óriási pozitívumot jelent az, amikor valaki korszerű, elvi, eszméi alapokon közeledik a valósághoz.

Szeretném előrebocsátani azt, hogy Sötér elvtárs tanulmányával nagyjában és egészében egyetértek, alapos elemzésnek tartom, amely Eötvös eszméit, eszméi fejlődését igen jól és az eddigiekhez képest rengeteg új anyagot feltárva tisztázza. Azt hiszem azonban, hogy a hangsúly Sötér elvtársnál kissé eltolódik a mű elemzésekor. Eltolódik abban az értelemben, hogy Eötvös ingadozása és ellentmondásossága túlságosan előtérbe kerül, annak ellenére, hogy leszögezi azt helyesen, hogy a realista elem az uralkodó a regényben.

Ez a szempont a hibáknak ez az előtérbeállítása jogos egy Eötvös-életrajznál, amikor a hősnek a következő fejezetben megtett fordulatát motiválni, indokolni kell már az előző fejezetben, ahol kétségtelenül előkerülnek ezek az ingadozások, előkerülnek annak a negatív reakciós fejlődésnek a csirái, eszméi alapjai, amelyet Sötér elvtárs itt elemzett. Ugyanakkor azonban világos, hogy a műnek független élete van attól az élettől, amelyet írója később követ és ha nem abból a szempontból nézzük a regényt, hogy később mi történt, vagy mi nem történt írójával, akkor az olvasó számára ezek a meglévő negatívumok kevésbé állanak az előtérben, akkor az a haladó elem, amely — hangsúlyozni kívánom — Eötvösnél eszméi alapokon jön létre, bizony elnyomja, háttérbe szorítja a negatív elemeket. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy azokat az ellentmondásokat, amelyek Eötvös regényében megvannak, leköszöröljük, elsimítsuk, csak azt akarom mondani, hogy ha a művet, jelen esetben az 1514 Magyarországról adott korképet elemezzük, akkor abban az arányban és azokban a méreteken kell ezeket az ellentmondá-

sokat megmutatni, ahogyan azok a regényben magában ténylegesen megvannak. Nem szabad elfelejteni azt, amit Sztálin elvtárs mondott, Solohov könyvével kapcsolatban: lehetnek egyes durva hibák ebben a könyvben, a kérdés azonban az, hogy mi a regény össztendenciája. Én azt hiszem, hogy Eötvös regényének az össztendenciája továbbmegy annál, mint amit Sötér elvtárs mutatott itt nekünk. Minthogy Eötvös regényének negatív oldalairól másutt részletesen beszéltem, felmentve érzem magam attól, hogy ezekre is kitérjek.

Mindenekelőtt egy módszertani, elvi megjegyzést szeretnék előrebecsátani, mert azt hiszem van egy bizonyos módszertani alapja annak, hogy Sötér elvtárs nem értékelte eléggé ennek a regénynek a jelentőségét. Van bizonyos hajlandóság e tanulmányában arra, hogy leegyszerűsítse a világnézet és a művészi alkotás kapcsolatát, mégpedig abban az értelemben, hogy úgy fogja föl a kérdést, — karikírozva, túlélesen fogalmazom meg és hangsúlyozom, hogy ez csak bizonyos hajlam volt, — mondom kicsit úgy fogja fel a kérdést, mintha Eötvös világnézeti eszméihez és tételeihez egyszerűen illusztrációs anyagot keresett volna 1914 Magyarországon. Ez azonban nem helyes.

Ha megint a mai irodalmi harcok szempontjából nézzük ezt a kérdést, akkor azt látjuk, amikor a Párt kritizálja azokat, akik behódolnak a burzsoá ideológia előtt, kritizálja a kispolgári áramlatok képviselőit, akkor azt mondja nekik: tanuljanak az élettől és az élet tanulmányozását ne szakítsák el a marxizmus tanulmányozásától, mert a marxizmus-leninizmus tanulmányozása segíti őket abban, hogy az életnek, a mi szocialista életünknek a problémáit, sajátosságait, mélyenjáró fejlődési folyamatait megértsék. És ugyanakkor a sematikusok felé azt hangsúlyozza, hogy a marxizmust elszakítják a konkrét gyakorlati élettől és ahelyett, hogy az élet tanulmányozására alkalmazzák, megpróbálják az élettől elszakítva felhasználni az irodalmi ábrázolás céljaira. És különösen világos az, hogy a marxizmus nem erre szolgál, Sztálin elvtárs utolsó tanulmányai óta, ahol a marxizmusnak ilyenértelmű szubjektív idealista eltorzítását rendkívül keményen és határozottan kritizálja.

Ami a jelen irodalmi harcaiban áll, a mi világnézetünk, a marxizmus-leninizmus és az élet megismerése, valamint a művészi ábrázolás viszonyára, az mutatis mutandis áll arra is, amiről Eötvösnél van szó. Eötvös nem egyszerűen azoknak az eszméknek, tételeknek és kételyeknek, ingadozásoknak és meggyőződéseknak az illusztrálására használja fel a parasztháború anyagát, amelyek 1847-ben őt foglalkoztatták, hanem világnézetét arra használja fel, hogy megpróbálja megvilágítani ennek a világnézetnek, ezeknek az eszméknek a segítségével azt a konkrét történelmi folyamatot, amely 1914-ben Magyarországon lezajlott. És azt lehet mondani, hogy sok tekintetben nem rosszul világítja meg.

Ennél a megvilágításnál, 1914 harcainak, a parasztság feudalizmus-ellenes osztályharcának az átvilágításánál van egy határ, amelyet Sötér helyesen emel ki, amikor azt mondja, hogy Eötvös maga végeredményben polgári rokonszenvvel nézi ezt a mozgalmat, anélkül, hogy azonosulni tudna vele. Ez valóban így is van. De ennek ellenére fel kell vetnünk konkrétan azt a kérdést, hogy mennyire sikerült ezt az anyagot feldolgoznia Eötvösnek; mennyire sikerült abból az objektív folyamatból, amely Magyarországon 1914-ben lezajlott, megértenie a döntő kérdéseket. Én azt hiszem, hogy Sötér elvtársnak Eötvös regényét sok tekintetben behatóbban kellene és kellett

volna összehasonlítani azokkal a harcokkal, amelyeket a parasztság vívott Magyarországon. Nem szabad elfelejteni, hogy maga Eötvös gúnyosan elutasítja azt, mintha ő kora eszméit egyszerűen bele akarná vetíteni a múltba. Arról beszél, hogy »az olvasók egyrésze a régi hősök szájáról saját nézeteit szereti hallani . . . Ha Dózsa az alkotmányosság hőse gyanánt lép fel e kötetekben, hihetőleg több kedvességre számíthat . . . de meggyőződésen szerint ezáltal elveszté vala minden becsét.« Világos tehát, hogy Eötvös a maga világnézetét arra használta fel, hogy megpróbálja mélyen megérteni és feldolgozni azokat a történelmi harcokat, amelyek Magyarországon 1514-ben lezajlottak.

Ezért Eötvös ábrázolásának összehasonlítása a történelmi valósággal elengedhetetlen, nemcsak általában, úgy hogy arról beszélünk, azonosult-e a forradalommal vagy sem, hanem konkrétan és következetesen minden főmotívum esetében.

Itt néhány kérdést szeretnék ennek az általános tételnek az illusztrálására elmondani.

Különösen fontosnak tartom Eötvösnek a forradalomhoz való viszonyát. Nem kielégítő Sötérnek az a jellemzése, hogy Eötvös sem nem tudta elfogadni, sem nem tudta igazán elutasítani a forradalmat. Eötvös el is tudta fogadni és ugyanakkor el is tudta utasítani a forradalmat. Azt mondhatnám, hogy az ellentmondás, ami Eötvösnél a forradalom kérdésében van, a múltra és a jelenre eloszolva jelentkezik nála. Nevezetesen Eötvös — és ebben nem áll egyedül — mint a liberalizmus adott fejlődési fokának egyik képviselője, úgy képzei, hogy a régi forradalmak, a XVI.—XVII. és XVIII. század polgári forradalmi szükségszerűek voltak. Szükségszerűek voltak és nem is voltak eredménytelenek. Maga Sötér elvtárs idézi azt, hogy a francia forradalomnak azok a harcai, amelyek kétségtelenül a polgári forradalmaknak — legalább is ami a régi polgári forradalmat illeti — a legradikálisabb harcai voltak, Eötvös szerint is meghozták a maguk gyümölcsét. Eötvös túl mély és józan politikai gondolkodó volt ahhoz, semhogy ne látta volna azt, hogy a XVII. századi angol forradalom meghozta a maga polgári gyümölcsét, hogy a XVIII. századvégi francia forradalom szintén meghozta a maga gyümölcsét. Itt tehát Eötvösnél az az ellentmondás van — múltra és jelenre elosztva, — hogy a múlt forradalmainak szükségszerűségét és szükségességét elismeri, ezzel szemben tagadja a jelen forradalmainak szükségszerűségét és szükségességét. Tagadja azon az alapon, hogy a polgári forradalmak lezajlottak, hogy Európában egy polgárosult társadalom áll előttünk, és hogy ezen az alapon — ahogy ő felfogta idealista illúziók alapján — többé már felesleges forradalmakat csinálni, mert a józan észre, a műveltségre stb. apellálva át lehet alakítani a társadalmat reformisztikus úton is. Ezzel nem áll egyedül Magyarországon sem. Mindenki tudja, hogy Széchenyi nem volt forradalmár, és mindenki tudja, hogy Széchenyi, még a 30-as 40-es évek Széchenyije is jobbra állt Eötvöshöz képest. De ez a felfogás még Széchenyinnél is megvan. Nem tudok idézni — felesleges is volna — de kétségtelen, hogy Széchenyinnél is megvan a liberalizmus ezen szakaszára igen jellemző felfogás, nevezetesen az, hogy a múlt polgári forradalmi szükségszerűek voltak, ma azonban ezek a forradalmak feleslegessé váltak. Ezért Eötvös anélkül, hogy azonosulna a Dózsa-féle forradalommal, olyan polgári rokonszenvvel nézi ezt a forradalmat, amely elismeri, hogy ez a forradalom a fejlődés adott szakaszán szükségszerű volt, habár kétségtelen az, — amint Sötér elvtárs is kimutatta itt, — hogy regénye végén megpróbálja ráerőszakolni könyvének hőseire forradalomellenes,

liberális »tanulságait«. De ez az eszmei pozíció, amelyről beszéltem, mégis azt jelenti, hogy a parasztháborút igen mélyen tudja elemezni és ábrázolni. A mi számunkra kicsit természetes, ha azt osztályharcnak fogja fel, kicsit úgy képzelik, mintha egy forradalmat nem is lehetne máshogy felfogni, csak mint osztályharcot. A valóságban azonban nemcsak az elmúlt magyar fasizmus szellemtörténészei, de a XIX. század forradalomellenes, royalista, legitimista, ellenforradalmi historikusai is bemutatták azt, hogyan lehet a forradalmat úgy felfogni, mint nem osztályharcot, hanem mint érthetetlen katasztrófát, amely a tömegek irracionális ösztöneinek vak lázadásából következik. Eötvös mérhetetlenül felette áll ennek a felfogásnak és éppen azért áll felette, mert a múlt forradalmainak bizonyos értelmű jogosultságát és gyümölcsöző voltát elismeri. Mindenesetre mélyebben értheti meg a forradalmat, mint ahogyan azt Sötér elvtárs elemzéséből láttuk. Ez a mély megértés — ebben teljesen egy vagyok Sötér elvtárral — elsősorban Mészáros Lőrinc alakjában mutatkozik meg. Bár távolról sem csak ebben. Csak két példát emelek ki, amelyből világossá válik, hogyan vezeti tévútra Sötért a fentjellemezett csak csírájában meglévő módszer. Az, hogy Eötvös világnézeti eszméi illusztrációs anyagaként fogja fel a regény egyes jeleneteit és nem hasonlítja össze a történelmi valósággal.

Az egyik ilyen jelenet Mészáros Lőrinc és Orbán viszonya, ahol Sötér elvtárs szerint az író nem foglal állást. A másik a Bakács és Mészáros Lőrinc között lezajlott jelenet, ahol ha Eötvös regényének a problémáját, ami ebben a fejezetben előttünk áll, összehasonlítjuk a történelmi valósággal, akkor ennek a jelenetnek mély történelmi igazsága derül ki. Azt hiszem tehát, nem lehet osztoznunk azzal a Péterfy nyomán előállt értékeléssel, amit Sötér elvtárs itt adott. Nézzük először Lőrinc és Orbán viszonyát.

Sötér elvtárs azt mondja, hogy Eötvös itt nem tud állást foglalni. Nézzük meg, mit ír le a jelenet. Azt írja le, hogy Mészáros Lőrinc Orbánt arra agitálja, hogy álljon a keresztések közé. Azért agitálja, mert tudja azt, hogy egy ilyen embernek mi lenne a jelentősége a keresztések soraiban. Hogyan végződik ez az agitáció? Úgy végződik, hogy Orbán nem hajlik Mészáros Lőrinc agitációjára. De mivel zárul ez a fejezet? Azzal, hogy Mészáros Lőrinc azt mondja Orbánnak: »Menj uradhoz s áruld el rokonaidat . . . de ha urad parancsára te is valahogy fegyvert kötsz, tudd meg, két nővéred férjestől táborunkban van s ők elhozták gyermekeiket is, nehogy urok nemes szokás szerint rajtok bosszulja meg szüleik megszökését. Siess, hídd össze urad népét s támadd meg táborunkat; mi szép érdem, ha kezeid testvéri vérral festve mutathatod jőtevéidnek! De tudd meg, bármit téssz értök, körükben sohasem léssz egyéb, mint szolga, soha mást mint keserűséget nem fogsz találni házaikban.«

Kétségtelen, hogy Eötvös nem mondja meg semmiféle kommentárban, hogy ő azt tartja, hogy Mészáros Lőrincnek van igaza. De ha megnézzük, hogy ez a fejezet mit mond, kétségtelen azt mondja, hogy Mészáros Lőrincnek van igaza: amit Eötvös úgy ér el, hogy az élet kemény és elevenbevágó tényeit mondatja el Mészáros Lőrincel, — olyan szavakkal, amelyeket a későbbiekben az Orbánnak juttatott sors teljesen igazol. Állástfoglal tehát: a tipikus helyzeten a jellemeken és a cselekmény vezetésén keresztül.

Nem lehet a kérdéseket leegyszerűsíteni. Engels azt mondotta — és ez igen is érvényes a XIX. század realizmusára, ha nem is érvényes így a szocialista realizmusra, — hogy az irányzatnak a helyzetből és a cselekményből kell folyni. Ha a helyzetet és a cselekményt nézzük, véleményem szerint kétség-

telen az, hogy Eötvös Lőrincnek ad igazat; helyesebben úgy ábrázolja Lőrincet, hogy kiderül ebből az igazság. Gondoljunk Malenkov elvtárs tételére. Malenkov elvtárs az SzKP XIX. kongresszusán arról beszélt, hogy a művészet pártosságának alapvető megnyilatkozási szférája a tipikus. Ez a Malenkov-féle tétel azt jelenti, hogy a tipikusnak rendkívül döntő, alapvető jelentősége van a szocialista realizmusban is és világos, hogy döntő jelentősége volt Engels tétele értelmében a kritikai realizmusban is. Ha kommentárszerűen nem is foglal állást Eötvös, kétségtelen az, hogy abból, ahogyan itt a típusokat összeütközteti egymással, ahogyan az egész jelenetet megkonstruálja, mind-ebből Mészáros Lőrinc emberi, erkölcsi, és mindenféle fölénye derül ki.

A szocialista realizmusnak sajátossága az, hogy ámbár — amint Malenkov elvtárs mondja — a tipikus a pártosság alapvető megnyilatkozási szférája, de mégsem egyetlen megnyilatkozási módja, ellenkezőleg, a szocialista realizmust át kell, hogy hassa a pártosság a típusalkotástól egészen azokig a kommentárokgig, azokig a nyílt világnézeti állásfoglalásokig, amelyekkel a regényíró — műfaj szerint más-más ennek a közvetlen világnézeti állásfoglalásnak az eszköze — az eseményeket, a helyzeteket és a cselekményt kíséri. A régi realizmusban viszont a tipizálás nem egyszer az irányzatosság egyetlen megnyilatkozása. Azt hiszem tehát, csak akkor lehet arról beszélni, hogy nem foglal itt állást Eötvös, ha nem kritikai realizmus, hanem a szocialista realizmus mértékével mérjük, ami azonban nem a kritikai realizmusnak a mértéke, mert nem lehet olyasmit megkövetelni, amit a társadalomnak csak egy magasabb fejlődési fokán adhat az író.

A másik ilyen kérdés Bakács és Mészáros Lőrinc jelenetének a kérdése. Azt hiszem, nem helyes az, ha ezt a jelenetet úgy értékeljük, hogy technikai ügyetlenségei alapján vizsgáljuk. A magyar regény kialakulóban van, Eötvös rendkívül sokat tett azért, hogy ezt a regényt az eddigi technikai nivójánál magasabb színvonalra emelje, de kétségtelen az, hogy Eötvös koncepcióinak a mélysége és egyes jelenetekben a technikai kifejező készsége nem állnak arányban egymással, sokszor összeütközésbe kerülnek. Bizonyos fokig ilyen összeütközés van kétségtelenül ebben a jelenetben. De nézzük meg a jelenet eszmei tartalmát, azt az eszmei tartalmat, amelyet haladó világnézete alapján, a kor mélyenjáró tanulmányozása alapján tudott Eötvös ebben a jelenetben megmutatni. Mi derül ki? Az derül ki, hogy Eötvös rendkívül zseniális módon felveti azt a kérdést, amelyet a marxista történetírás még nem oldott meg ma, hogy mi volt a belpolitikai célja Bakácsnak a kereszteshad létrehozásával? Tehát nem állapodik meg annál, hogy felvesse azt a kérdést, amit értünk és ami világos, hogy mi volt a külpolitikai célja: a török elleni harcok stb. hanem felveti azt, hogy mi volt a belpolitikai célja? És a regénynek egyik mély és lényeges vonása az, ami kiderül akkor, ha a történelmi fejlődés menetével hasonlítjuk össze a regényt, hogy a központosított királyi hatalomnak a kérdését veti fel élesen. A központosított királyi hatalomnak a kérdése pedig mindenképpen olyan kérdés volt, amely ebben a szakaszban Európa-szerte a fejlődésnek egyik igen fontos kérdése. És Bakácsot most már Eötvös abban az értelemben ábrázolja, hogy ő szeretett volna ezt a központosítást, szeretett volna egy központosított abszolút monarchiának magyar Richelieu-jé lenni és belpolitikai célja ezzel a kereszteshaddal az, hogy az oligarchiát megfékezze. Az összeütközésnek mély történelmi igazsága éppen ott van, hogy Mészáros Lőrinc viszont túljutott ezen, tudja, hogy a parasztok valami mást szeretnének és akarnának, mint amit Bakács akar velük. És ebben a jelenetben az az emberi

fölény, amivel legyőzi Bakácsot, amivel a lelke legmélyéig lemezteleníti ezt a papi politikust, megmutatja azt, hogy Eötvös itt is egészen világosan amellett foglal állást íróilag, — a tipizálás módjából és a cselekményből következően, — hogy ennek az osztályharcnak a magyar történelemnek abban a szakaszában elsőbbsége van a központosító törekvésekkel szemben.

Eötvösnél van bizonyos ingadozás, de nem a feudálisok és a nép között ingadozik. Eötvös gyűlöli, megveti és elítéli a feudális oligarchiát, amely az országot széttagolja. Ugyanakkor polgári rokonszenvvel kíséri Dózsa forradalmát. Viszont tesz bizonyos kísérleteket regényében arra, hogy a szolidaritást azokkal az emberekkel vállalja, akik a központi királyi hatalomnak a megerősítése mellett vannak, — centralista illúzióinak megfelelően. De végső fokon mégis a forradalom az, ami Eötvösnél az előtérbe nyomul, mert megérti azt, hogy ez a forradalom — a polgári fejlődésnek az erőiről van szó — a polgári fejlődést mozdítja elő, és annak ellenére, hogy nem azonosul vele, a forradalom dialektikáját sok tekintetben igen mélyen rajzolja meg az egész regényen keresztül. Nem csekélység az, hogy Eötvös például képes arra, hogy a Dózsa-féle hadseregnek forradalmi propagandisztikus kisugárzását megmutassa a besnyői parasztokon. S még egy sereg más kérdésre utalhatnék, ami mind a valóságos történelmi folyamatnak a rendkívül mély felfogását jelenti. Csak a végén domborodik ki, hogy ráerőszakol bizonyos reakciók, liberális, forradalomellenes következtetéseket arra az anyagra, amelynek konkrét történelmi dialektikáját olyan mélyen tudta ábrázolni.

Tehát, befejezésül állapítsuk meg: Eötvös regényében az irányzatosság, a haladásért való harc erősebben jelentkezik, mint ahogy az Sötér elvtárs tanulmányából látszik. Eötvösnek ebből az irányzatosságából érthető meg ennek a művének népi jellege, amiről szintén nem esett szó. Népin itt nem egy Petőfi-féle népiséget értek. Nyilvánvaló, hogy nem a forradalmi néppel való azonosulásról van szó, ellenben igenis szó van arról, hogy Eötvös úgy látja az életet, a történelmet, hogy abban az osztályok mozgása, a nép helyzete alapvető és meghatározó szerepet játszik, szemben azokkal a késői és nem is késői 48 utáni dekadens polgári felfogásokkal, amelyek különböző udvari intrikákban és egyes kimagasló emberek ötletszerű elhatározásában látták a történelem mozgató erejét.

TAMÁS ANNA:

Sötér elvtárs előadásához abból a szempontból szeretnék hozzászólni, — anélkül, hogy a részletekbe bocsátkoznék — hogyan viszonylik saját korábbi értékeléséhez, az 1952 elején megjelent kismonográfiájához. Éppen ezért, az összevetés céljából először könyvről szeretnék néhány szót szólni és elsősorban — minthogy mai előadása is főképpen ezzel foglalkozott — a »Magyarország 1514-ben« értékeléséről, arról, hol helyezi el Sötér elvtárs ezt a regényt Eötvös életművében a kismonográfiában és hol mostani előadásában.

Sötér elvtárs Eötvös-könyve igen hasznos, sok értéket tartalmazó munka, amely a budapesti egyetemen elhangzott előadások után először tárja fel részletesebben nagy kritikai realista írónk életművét. Természetesen nem akarok most mélyebben belemenni a könyv elemzésébe, csak arra szeretnék rátérni, amit közvetlenül össze akarok vetni Sötér elvtárs mai előadásával. A kis-

monográfia arányaival nem mindig értek egyet. Nemcsak arra gondolok itt, hogy az arány irodalmi és történelmi elemzés között nem mindig oszlik meg szerencsésen az irodalom szempontjából, hanem az irodalmi elemzésen belül is fennáll bizonyos aránytalanság és még hozzá a legfontosabb művek tárgyalásánál. Itt szeretnék rátérni a »Magyarország 1514-ben« kérdésre. Semmiképpen sem indokolható Eötvös e legnagyobb művének az a háttérbeszorítása »A falu jegyzője«-vel szemben, amivel Sőtér elvtárs könyvében találkozunk. Megmutatkozik ez már magában a terjedelemben is. Míg »A falu jegyzője«-vel 17 oldalon keresztül foglalkozik, a Dózsa-regénynek alig jut valamivel több 11 oldalnál. És ez a formai tényező tartalmi mozzanatokat takar. »A falu jegyzője« egyes fogyatékoságaival szemben elnéző a szerző, pl. meg sem említi a műnek azt az igen komoly korlátját, hogy a végén Tengelyi sorsa rendbejön és így Eötvös nem viszi következetesen végig a társadalom bírálatát. Ezzel szemben a »Magyarország 1514-ben« korlátait Sőtér elvtárs túlhangsúlyozza, nagyságát szűkszavúan, nem a megérdemelt módon és mértékben elemzi. Nem akarja meglátni, mennyit fejlődött Eötvös művészete, tisztánlátása »A falu jegyzője« óta, sőt inkább az csendül ki soraiból, mintha eszmeileg visszafejlődést látna ebben a regényben. Eötvöst nem 1845 felől, tehát fejlődése irányában, hanem 1848-as magatartása oldaláról akarja megérteni és megértetni. A hangsúly túlságosan az író szemléletének korlátaira esik, számos pozitív vonását nem említi, vagy éppen csak, hogy megemlíti. Bizonyos mértékig — hangsúlyozzuk, hogy csak bizonyos mértékig — de kísért ebben a felfogásban az a veszély, amire Révai elvtárs mutatott rá 1950-ben a »Megjegyzések irodalmunk néhány kérdéséhez« című cikkében, mikor arról beszél, hogy Eötvöst nem lehet megérteni csak abból, hogy báró volt és a Batthyány-kormányának a szabadságot cserbenhagyó minisztere. Természetesen nincsen szó arról, hogy Sőtér István könyvében *csak* ebből akarná a Dózsa-regény Eötvösét megérteni, hogy ne látná a haladó politikai-meggyőződés számos megnyilatkozását a műben, de kelletténél nagyobb hangsúlyt kap könyvében a báró és a megriadó miniszter, mert nem *eléggé* emeli ki a pozitívumokat és *túlságosan erős* fényt vet a mű ellentmondásaira.

Mit mutat ezzel szemben mai előadása? Megállapítható, hogy a »Magyarország 1514-ben« értékelése terén Sőtér elvtárs sokban előre jutott. Elismeri és nem egy helyen mutat rá arra a *fejlődésre*, amit ez a regény jelent »A falu jegyzője«-hez viszonyítva is. És ez minőségi változás korábbi értékeléséhez képest! Megállapítja például, hogy bár »A falu jegyzője« is hasonlóan égető kérdésekre akar felelni, de ez a regény művészibb, a jellemábrázolás és kompozíció érettebb művészetével fogalmazza meg a feleleteket. A regény elemzése kapcsán sokhelyütt nagyon szépen és elmélyülten mutatja be Sőtér elvtárs ezt a magasrendű ábrázolóművészetet. — Leszögezi azt is, hogy a mű forradalomellenessége nem a döntő része mondanivalójának, hogy a forradalom elleni érvelés nem lényeges eleme. Ezt a helyes tételét azonban nem mindig támasztja alá elég meggyőzően fejtegetéseivel, bár a törekvés megvan benne. Mi az oka, hogy ez mégsem egészen sikerül? Nézetem szerint az, hogy a művet túlságosan csak arról az oldaláról vizsgálja ebben a tanulmányában is, milyen volt Eötvös viszonya a forradalomhoz, helyeselte-e vagy sem. És nem kap kellő súlyt Sőtér elvtárs mostani elemzésében sem Eötvös társadalombírálata a jobbágynyomást illetően, Eötvös együttérzése, szeretete a nép iránt. A jobbágság nyomorát oly élénk színekkel bemutató és leleplező részeket nem állítja előtérbe, holott ezek a legnagyobbhatásúak a műben, ezek azok

a részek, amelyek forradalomért kiáltanak akkor is, ha írójuk nem volt forradalmár. És ezek a részek leleplező voltukban jelentik a regény legfontosabb mondanivalóját, fontosabbat, mint az, hogy az író személy szerint helyesli-e a forradalmat vagy sem. Ha erről az oldalról nyúlt volna Sőtér elvtárs a kérdéshez, még inkább sikerült volna a mű nagyságát a maga valójában érzékeltetnie és egységesebbnek is látnia. — Előrelépést jelent korábbi elemzésével szemben az is, hogy mai előadásában jobban aláhúzza a tömegjelenetek szerepét, bár ezeknek is — úgy érzem — kissé túlhangsúlyozza ellentmondásos voltukat. Helyes az a megállapítása is, hogy a Dózsa-regénynek a stílusa is gyökeresen különbözik Eötvös minden műve stílusától, szebb, világosabb, elbeszélésre alkalmasabb, tehát ebből a szempontból is művészete csúcspontját jelenti.

Egy részletkérdést szeretnék még érinteni Dózsa György ábrázolásával kapcsolatban. Egyetértek természetesen Sőtér elvtárs értékelésével abban, hogy Eötvös a regény folyamán nem azonosul a parasztháború vezérével és csak az utolsó jelenetben állítja az őt megillető helyre. De ki szeretném egészíteni valamivel. Úgy gondolom, amikor ezeket a tényeket megállapítjuk, hangsúlyozni kell azt a körülményt is, hogy a nemesi történetírás hazugságaival szemben, amelyekkel Dózsa alakját bemocskolták, még az is nagy lépést jelent, ahogyan Eötvös a regény elején és a regény folyamán élénk állítja, nem beszélve természetesen a legutolsó fejezet nagyszerűségéről.

Összefoglalva röviden hozzászólásom lényegét : Jelentős előrelépést látok Sőtér elvtárs előadásában 1952-es kismonográfiájához viszonyítva abban a kérdésben, hogy elismeri a Dózsa regény művészi magasabbrendűségét »A falu jegyzőjé«-hez viszonyítva és így — ha még nem is minden tekintetben sikerült megvilágítania, a maga teljes valóságában feltárnia a mű igazi nagyságát — Eötvös életművében a megfelelő helyre állította a »Magyarország 1514-ben«-t.

SÖTÉR ISTVÁN válasza :

Bóka elvtárs és Szigeti elvtárs igen helyes szempontokat vetettek fel, bár úgy érzem, hogy ezen a mai vitán különösen az ő hozzászólásaikban két ellentétes értékelés alakult ki a Magyarország 1514-ben-ről. Pedig ne felejtjük el, hogy Révai elvtárs megadta a regény értékelését. És kétségtelen, hogy Eötvös polgári rokonszenvet érez Dózsa forradalmával, de azzal szolidaritást vállalni nem tud, és Dózsával feltétel nélkül szolidáris csak Petőfi lesz. De ez a polgári rokonszenv igen sokat jelent és amint előadásomban is leszögeztem s ezt az állításomat továbbra is fenntartom, — s örülök, hogy Szigeti elvtárs ezzel egyetért — ez a polgári rokonszenv feltétlenül elsősorban Mészáros Lőrinc alakjának szeretettel, együttérzéssel történt megformálásában jut kifejezésre.

Az 1846-os galíciai parasztfelkelés fontosságát Bóka elvtárs helyesen emelte ki. Ez közismert tény, de figyelmeztetni szeretnék arra, hogy jelentőségét nem szabad eltúloznunk. Hisz maga Kossuth is aggodalommal fogadta a galíciai felkelés híreit. Ha Eötvösre — ahogy Bóka elvtárs állítja — ez a 46-os galíciai parasztfelkelés olyan mély hatással volt, akkor nem tudom megmagyarázni Eötvös 1847-es politikai arculatát. Akkor 47-ben kellett volna már valamiféle fordulatnak bekövetkeznie, holott 47-ben írja meg Eötvös azt az eddigi kutatásban kellőképpen nem méltatott, rendkívül fontos politikai

vallomását, politikai programösszefoglalását, amely Teendőink címmel jelent meg, cikksorozatként a Pesti Hirlapban. Ha a 46-os, események őt annyira érintették volna, akkor annak, ami 48 szeptemberében történt, már sokkal több korábbi jele kellett volna, hogy legyen.

Eötvösnek kétségtelenül voltak egyházpolitikai kompromisszumai, mondjuk pontosabban 1848-ban elsősorban az iskolakérdésben hátrált meg, de ebben az egész kormány meghátrált vele együtt. Tudjuk, hogy a közös iskolák ügyében Eötvös javaslata rendkívül haladó és előremutató javaslat volt haladóbb a francia közoktatási törvényénél is. De nem szabad megfeledkeznünk Eötvösnek 67 utáni, egyáltalán nem kompromisszumos egyházpolitikájáról, amelynek lényege a magyar katolikus egyháznak Rómától való bizonyos mértékű függetlenítése volt. Eötvös a világi, a laikus elem befolyásának, ellenőrzésének kívánt tágabb teret engedni, s éppen az egyházi vagyon és az egyházi iskolák kérdésében akart nagyobb befolyást adni neki. Eötvöst emiatt súlyos támadások érték a klerikális lapok részéről, — Palásthy Religió-ja valószínű hajsztát indít ellene — s azt merném állítani, hogy 1871 februárjában bekövetkezett korai halála nem utolsósorban a katolikus autonómia-kongresszus körül támadt, klerikális hajsza következménye. Hogy Eötvös ezekről a kérdésekről mennyire nem kompromisszumos módon gondolkodott, arról Eötvös Lorándhoz intézett levelei tanúskodhatnak.

Viszont Szigeti elvtárs hozzászólásával kapcsolatban szeretném leszögezni azt, hogy a »Magyarország 1514-ben«-t nem lehet kiszakítani Eötvös fejlődéséből, mely fejlődés mégis csak 1848 szeptemberéhez vezet. És nem szabad kiszakítanunk a kor egész politikai valóságából sem, és azokból a fontos eseményekből, amelyek 1847-ben lejátsszódnak, azokból a harcokból, amelyekben Eötvös résztvett 1847 végén és 1848 elején. S itt meg kell említenem azt, hogy B. Tamás Anna elvtársnő téved abban, hogy én lényegében másképp ítélem meg a »Magyarország 1514-ben«, mint kismonográfiámban. Pontosan ugyanúgy ítélem meg, csak ebben a tanulmányban több terem volt nézeteim kifejtésére. A falu jegyzőjében nem szerepelt a forradalom kérdése, de a falu jegyzője egészében forradalomért kiált és világosabban érvel a forradalom mellett, mint a Magyarország 1514-ben. A falu jegyzője, mint korábbi alkotás, Eötvös első kritikai realista alkotása, nehezkesebb, darabosabb mű. Kétségtelenül, a Magyarország 1514-ben sokkal művészebb, sokkal érettebb szerkesztést, stílust, jellembrázolást nyújt, mint a Falu jegyzője. De nem szabad elfelejtenünk, hogy a Magyarország 1514-ben megírása után Eötvös — igaz, hogy elszigetelt politikai helyzete következtében, hiszen az ellenzék táborán belül külön álláspontot képviselnek a centralisták, — olyan akciókba kezd, amelyek 48 szeptemberi magatartását nagyon is megmagyarázzák. Vagyis: résztvesz Kemény Zsigmonddal, Széchenyivel, Kovács Lajossal stb., tehát a későbbi békepárttal és a magyar szabadságharc belső ellenzékével együtt, a Kossuth megbuktatására irányuló kísérletben.

Nem akarok itt kitérni arra a vasútügyi intrikára, amelyet Széchenyi szervez meg 1847. novemberétől kezdve Kossuth ellen, — ezt a vasútügyi intrikát majd csak a párizsi forradalom kitörése akadályozza meg. Eötvös tagadhatatlanul résztvesz ebben a Kossuth ellen folytatott intrikában, melynek az a célja, hogy Kossuthot politikailag diszkreditálják. Résztvesz ebben Eötvös annak ellenére, hogy 1848. februári Széchenyihez intézett levelében elismeri, hogy Kossuth a legnagyobbak egyike. Eötvös az osztrák kormánnyal, az Apponyi kormánnyal éppen úgy nem akar együttthaladni, mint Kossuthal.

Nagyon nehéz ezt a 47 végén, sőt 47 nyarán Eötvösnél már meglévő magatartást, — ami nyilván kiütözik a 47-es választások alatt Kossuthtal szembeni magatartásából, sértődéseiből — úgy lokalizálnunk hogy ne lássuk meg az összefüggéseket a Magyarország 1514-ben és Eötvös 47 végi, 48 eleji és 48 szeptemberi magatartása között.

Igenis fenntartom azt az eredeti állításomat, hogy ezek a körülmények, ingadozások kimutathatók már a Magyarország 1514-ben egyes fejezeteiben is. Nem értek egyet Szigeti elvtárssal arra vonatkozólag, hogy én ezt a regényt úgy fogom fel, mint illusztrációt Eötvös ingadozásaihoz. Nem. Eötvös ingadozásai, problémái feltétlen kifejezést nyernek ebben a regényben, annak ellenére, hogy maga a regény rendkívül haladó ábrázolást nyújt a jobbágyság helyzetéről és végső fokon ugyanúgy a jobbágyság felemelését célozza, mint A falu jegyzője.

Sőtér István válasza után Waldapfel József mondott zárószót.